

Van Culen tot Pichegru

Culemborgse "Voet"-noten, nr. 15/16, februari 1996

Historisch Genootschap
A.W.K. Voet van Oudheusden
Opgericht 14 oktober 1937
Bank: Ver. Spaarbank
rek.nr. 949.858.382
Giro: rek.nr. 50.23.582

Secretariaat:
mw. A. Waterman
Ganzebloem 14, 4102 XH Culemborg
Tel. 0345-521421

Redactie:
A.J. Blommers
Otto van Reesweg 36, 4105 AB Culemborg
Tel. 0345-530230

Bij het omslag:
*Franse troepen trekken bij Culemborg de Lek
over, onder het oog van generaal Pichegru,
januari 1795.*

Het genootschap Voet van Oudheusden
organiseert elk jaar een viertal lezingen en
een excursie.
De jaarlijkse contributie bedraagt
15 gulden.

INHOUD

Verdwenen wapenborden	2
Voor iedere kost-discipel zeven gulden van de stad	11
Koning Lodewijk Napoleon te Culemborg	15
Heel Culemborg in rep en roer!	19
Een groentekar-idylle	24
Uit de annalen van de heerlijkheid Wertherbroek	34
Hoera! We waren de oorlog goed doorgekomen	46
Rond de Culemburg	
- De studiedag	56
- Een tussenbalans	59

Copyright: redactie "Culemborgse Voet-
noten".

Niets uit deze uitgave mag worden overge-
nomen zonder vooraf verkregen toe-
stemming van de redactie.

VERDWENEN WAPENBORDEN

KEES VAN HATTEM & BERT BLOMMERS

Het is koud, vreselijk koud. De rivieren zitten dicht. Het is 12 januari 1795, tussen één en twee uur. De eerste troepen van het revolutionaire Franse leger trekken zonder slag of stoot de stad binnen. Door de Zandpoort komen ze, terwijl in galop de laatste posten van de Engelse achterhoede de stad verlaten. Wordt in hetzelfde tempo nu ook de oude, nog door de graaf benoemde stadsregering vervangen door een bestuur dat door de burgers gekozen is? *'Vrijheid, Gelijkheid en Broederschap'* is immers de leus!

Nee, het duurde nog wel even voordat een kleine groep burgers genoeg moed verzameld had om de 'regenten' opzij te schuiven, en de weg vrij te maken naar een bestuur van 'burgers'.

Ook de Franse troepen lieten de oude regering aanvankelijk ongemoeid. Er moest een Vrijheidsboom geplant zijn, voordat de burgers echt moed kregen. Treffend is de omschrijving die de Culemborgse patriot dr. Everard van Driel hiervan gaf: uit het groepje mensen dat het initiatief had genomen om de boom te planten,

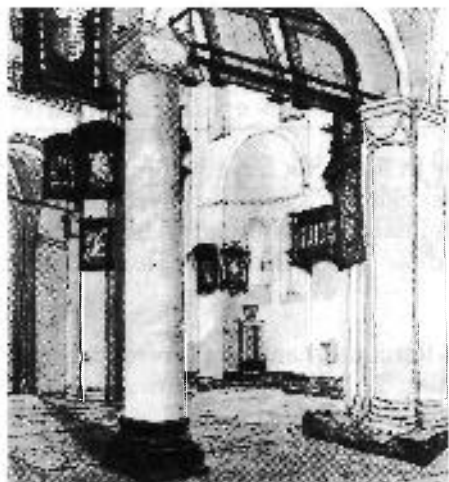
"ontsproot eene societeit, uit de societeit een omwentelings-genootschap, uit het omwentelingsgenootschap de verandering der oude regeringskameren in eene nieuwe municipaliteit".¹

De Vrijheidsboom plantte men op de Markt, op 26 januari; de afzetting van het oude stadsbestuur *'uit naam van de weldenkende en patriotsche burgers deezer stad'* volgde ruim twee weken later, op 12 februari. De macht was nu aan de *'provisionele representanten'*. De verkiezing van *'een vaste municipaliteit'* vond op 30 juli plaats. De stemgerechtigde burgers kwamen er die dag *'te XII uren in de groote of St. Barbarakerk'* voor bijeen. Zij kozen tien leden en een *'maire'*.² Dat was de openbare aanklager. Vroeger was dit de schout geweest.

HET DECREET

De meeste leden van het nieuwe burgerlijke bestuur hadden voor 1795 nog niet veel van de bestuurlijke kaas gegeten. We laten ze eerst maar eens twee jaartjes ervaring opdoen. Op de vergadering van 31 maart 1797³ komen we ze weer tegen. Ze zijn bijna allen aanwezig:

de voorzitter bij tourbeurt, *Johannes Hakkert*; hij is leerlooier van beroep; *Jan Hendrik Jacquier*, proefmeester op de geweerfabriek; rector *Everard van Driel*; *Anthony van Munster*, een kastelijn; bakker *Dirk Rademaker*; *Gijsbert van der*

*Interieur van de Mariakerk te Utrecht,
18e eeuw.*

Leeuw, een wolkammer ⁴; bierbrouwer *Jan Mom*; *Jan Gerrit Kramer*, en *Bastiaan van Kleeff*, de beide laatsten kooplieden. Uiteraard is ook de secretaris, *Hendrik Jan van Haeften*, present. Alleen de kleermaker *Jan van Brenkel* is er deze keer niet bij.

Er is een volle agenda; we pikken er alleen het zevende punt uit. Er werd een decreet besproken dat de Nationale Vergadering op 23 maart had aangenomen over het

verwijderen van de uiterlijke kentekenen der adel. De adel was immers afgeschaft; alle burgers waren gelijk en dan paste er geen uiterlijke onderscheidingsteken meer. Al eerder, in augustus 1796, was er zo'n decreet uitgevaardigd, maar nu zat er een brief bij met de opdracht de zaak met voortvarendheid aan te pakken. Daarom werd er nu een commissie benoemd "tot het inspecteren der Poorten en Publieke Gebouwen ten einde op de best mogelijke wijze de Wapens der voormalige Graven van Culenborg te doen amoveren alsmede tot de nodige ordre te stellen bij het afnemen der Familiewapens van de Kerkmuren alhier." Tot leden van die commissie werden de 'burgers' *Kramer* en *Rademaker* benoemd. We zijn ze hierboven al tegengekomen. Het was de bedoeling de wapenborden met spoed van de muren te halen - het was tenslotte al het derde jaar van de "Bataafsche Vrijheid" -, en ze op een daartoe geschikte plaats op te slaan. De kerk was zo'n plaats. De eigenaren zouden door een advertentie in de '*Rheinlandsche*' en '*Haarlemsche Couranten*' op de hoogte worden gesteld dat zij hun borden binnen een maand op moesten halen. Tegen betaling van drie gulden per stuk; dat wel! Wat overbleef, zou later publiekelijk worden verkocht.

MEMORIEBORDEN

Waar ging het nu eigenlijk om? In oude tijden werden in de rouwstoet van adellijke personen wel zwarte vlaggen megedragen. Ze waren beschilderd met de familiewapens. Na de begrafenis werden ze opgehangen in de kerk waar ze na enige tijd vergingen. Men is ze geleidelijk gaan vervangen door houten rouw-, familie- of wapenborden. Deze hielden de herinnering aan de

overledenen levend. Ze werden dan ook wel memorieborden genoemd. Het ophangert van rouwborden, met familiewapens en tekst, aan de muren en pilaren van kerken werd zoetjesaan gebruikelijk. Er waren kleine ruitvormige borden, die bij de begrafenis werden meegedragen, maar er waren ook borden van groter formaat.⁵

Na de Revolutie werd de gelijkheidsleus in Frankrijk fervent nagestreefd en menig adellijk persoon verloor er zoal niet zijn hoofd, dan toch wel zijn bezit, titel en alle uiterlijke tekenen van zijn adeldom. Een bevriend en bevrijd land als de Bataafsche Republiek kon bij deze gelijkschaverij natuurlijk niet achterblijven.

Ook in de Barbarakerk hebben vele rouwborden gehangen. Hoeveel dat er in 1797 waren? Dat weten we eigenlijk niet. Er is wel een aanwijzing. Het gelukkige toeval wil dat een zekere baron M.L. Hangest d'Yvoy, heer van Mijdrecht, ruim tien jaar eerder een aftekening heeft gemaakt van de wapenborden die in de Barbarakerk hingen. We mogen aannemen dat er sinds 1786, toen hij zijn werk deed, niet veel in de kerk veranderd zal zijn. Welnu, de tekeningen van d'Yvoy tonen ons 61 wapenborden. Of dat ook alle wapenborden waren die in de kerk hingen, is niet bekend. Waarschijnlijk waren het er een paar meer. Een 25-tal van de afgebeelde borden was niet voorzien van een naam. Toch valt dikwijls de gememoreerde wel te achterhalen. Daarbij kunnen ons de doorgaans wel aangegeven overlijdensdatum en het familiewapen helpen. Vaak waren ook de kwartierlijke wapens, dus die van de voorouders, op het rouwbord geschilderd. Het interieur van de kerk moet aan het eind van de achttiende eeuw dus bepaald een bonte indruk gemaakt hebben. Wie er een indruk van wil krijgen, moet maar eens de foto's bekijken die er op het gemeentearchief van zijn.⁶ Zou het trouwen niet mooi geweest zijn als er nu een aantal van die borden bewaard was gebleven?

Wat vertelt ons het handschrift d'Ivoy verder over de wapenborden in de Barbarakerk? Wat direct opvalt is dat vrijwel alle rouwborden van na 1654 zijn. Dat zal ongetwijfeld samenhangen met de blikseminslag en de brand die de kerk in dat jaar zwaar hebben beschadigd. Het wapenbord van burgemeester Johan van Lauwick was uit dat jaar. Hij overleed op 1 oktober 1654. Op het bord stonden ook zijn vier kwartieren geschilderd. Ouder zijn alleen de rouwborden van drost Johan van Plettenburg (1651) en zijn vrouw Sandrina Ingenhaef (1640) alsook een rouwbord voor een vrouw, uit 1646. Hebben zij als enige de brand overleefd?

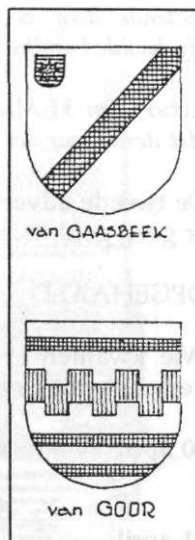
Niet iedereen liet na zijn dood een rouwbord in de kerk hangen. We vinden vooral de regentenfamilies, leden van de families Hoevenaer, Van Diemen en Van Gaesbeeck bijvoorbeeld, en van de families Etling, Van Heins, Kloeckhof, Nedermeijer en Bosch. Het zijn de burgemeesters, de raadsheren, de hoge ambtenaren - zoals drosten, schouten en rentmeesters -, en hun echtgenotes.

Vaak hingen de memorieborden van man en vrouw naast elkaar; vaak ook vermeldt een rouwbord de functie die de overledene bij leven had, zoals het bord van Mr. Jodocus van Gaesbeeck:

Den wel E. Heer en Mr. Jodocus van Gaesbeeck, Vryheer van Tienhoven, Raad Ordinair van Haar Hoogheid Vorstinne van Waldeck &c., Stadhouder der Leenen van de Grafelyke Huyse Cuylenborg,

en soms meer:

Vrouw Arietta Maria van Asbeck, in leeven huysvrouw van den Wel Edele Gebore Heer Dominicus Namna van Hoytema, Schout en Rechter der Stad en Graefschappe Cuylenburg mitsgaders Burgemeester der zelve Stad, gestorven oud 60 Jaeren en bijna 10 Maanden, 25 Junij 1780.

De wapenborden van de regenten hebben vooral tegen de zijmuren en tegen de muren in het kruis gehangen. In het koor van de kerk hingen met name de rouwborden van de grafelijke familie. Het handschrift d'Ivoy geeft afbeeldingen van de memorieborden van gravin Louisa Anna (1714), haar vader graaf Georg Frederik (1692) en haar jong overleden broer Carel Gustaaf (1678). Ze hadden geen verdere tekst.

OPREGTE HAARLEMSE COURANT

We keren nu terug naar de commissie. De 'burgers' Kramer en Rademaker togen snel aan het werk. De kerkmeester van de Barbarakerk en de kerkeraad van de lutherse kerk werden op de hoogte gebracht; aan de kosters werd verboden nog nieuwe borden aan te nemen. Deurwaarder Van Limburgh 'publiceerde' het besluit - dat werd dan publiekelijk voorgelezen vanaf de pui van het stadhuis - en zorgde ervoor dat het werd opgehangen. Ook werd een advertentie geplaatst: in de 'Oprechte Dingsdagse Haarlemse Courant' van 4 april:

De Municipaliteit der Stad CULENBORG, doet by dezen allen en een iegelyk bekend maken, dat ingevolge aanschryving by Decreet van de Nationale Vergadering, Repreenteerende het Volk van Nederland, in dato 23 Maart 1797, de FAMILIE-WAAPENS van de Kerkmuuren binnen voorsz. Stad, zyn afgenomen, ten einde de Eigenaars bekwame gelegenheid te geeven, hunnen Familie-Waapens binnen den tyd van een maand terug te neemen; mits behoorlyke bewyzen van Eigendom vertoonende, en betalende voor onkosten der afneeming van ieder Wapen drie Gulden;

zullende door voorn. Municipaliteit, na verloop van voorsz. tyd, alle de niet afgehaalde Familie-Waapens ten profyten voor haare Publieke Armen verkogt worden.

*Actum den 31 Maart, 1797,
Het derde Jaar der Bataafsche Vryheid*

*Ter Ordonnantie der Municipaliteit,
H.J. van Haeften, Secretaris*

De tweede advertentie, in de *Rheinlandsche Courant* werd niet geplaatst. Was er geen geld meer voor?

OPGEHAALD

Wie kwamen er opdagen? Op de aangegeven dagen meldden zich acht verschillende personen. Zij kwamen vaak meerdere rouwborden ophalen.

10 april	Mr. Hannibal Theodorus Bosch	vier stuks
	Hendrik Albertus Kloeckhoff	zes stuks
	Albertina Elisabeth Tepell	twee stuks
11 april	Coenraad Michiel Wijnen	drie stuks
	Mr. Hans Heinrich Conrad von Rosenthal	acht stuks
13 april	de weduwe Van Buuren	een bord
16 april	Mr. Lubertus van Beusichem	een bord
21 april	Mr. Matthijs C.J. van Groin	drie stuks

Uit dit overzichtje weten we echter nog niet welke rouwborden zij precies kwamen halen. Daarover informeert ons wel de rekening van stadssecretaris Van Haeften, van de inkomsten en uitgaven 'wegens de afgenomen en publiek verkochte wapenborden uit de St. Barbarakerk'.⁷

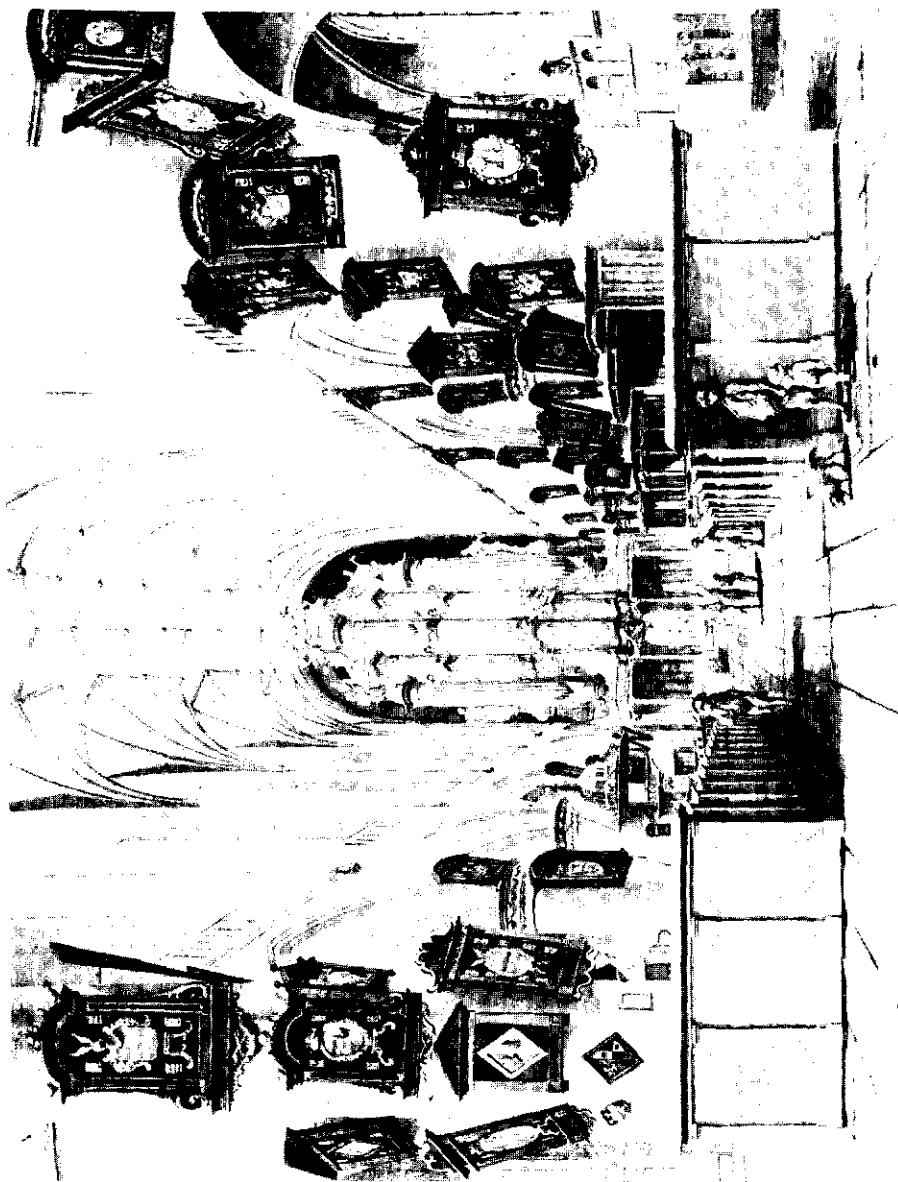
Uit de bijlagen bij de rekening blijkt dat van de volgende personen de memorieborden werden opgehaald.

Door Mr. Hannibal Theodorus Bosch:

1. Mr. Nicolaas Bosch (1702)
2. Valentijn Nedermeijer (1737)
3. Mr. Balthasar Godard Nedermeijer (1775)
4. Philip Jacob Tepell (1744);

Door Hendrik Albertus Kloeckhoff:

5. Nicolaas van Heins (1781)
6. Nicolaas van Heins (1718)
7. desselfs huisvrouw (1714)
8. Nicolaas Balthasar Kloeckhoff (1757)
9. Anna Margaretha van Heins, wed. Hendrik Kloeckhoff (1766)
10. Balthasar Kloeckhoff (1708)

Interieur van de St. Bavokerk te Haarlem. Door V. van der Vinne, 1789. De kerk is overdadig gedecoreerd met rouwborden. De borden zijn beeldhouwd en voorzien van de wapenkwartieren van de overledenen. De kleine borden (ruitjes) placht men voor de begrafenisstoet uit te dragen, waarna zij in de kerk werden opgehangen.

Door Arietta Elisabeth Tepell:

11. Willem Cornelis Tepell (1741)
12. Arietta Maria van Asbeeck (1780)

Door Coenraad Michiel Wijnen:

13. Charlotta de Pool, wed. Nic. van Heins (1728)
14. Anna Claudina van Heins, wed. de Prill
15. Mr. Hendrik Pieter Wijnen (1757)

Door Mr. Hans Heinrich Conrad von Rosenthal:

16. Everard Jordan van Groin (1728)
17. Mr. Johann Albert Ziegenhirt (1743)
18. Jan Walbeeck (1791)
19. Sara Maria Blom, wed. Forsten (1784)
20. Johanna van Goor (1740)
21. Mr. Jodocus van Gaesbeeck (1704)
22. Mr. Arnold Egbert de Jouwer (1750)
23. Mr. Salomon de Jouwer (1793)

Door de weduwe Van Buuren:

24. Mr. Arnoud de Goijer (1680)

Door Mr. Lubertus van Beusichem:

25. Helena Cornelia v.d Nijpoort (1761)

Door Mr. Matthijs Cornelis Johannes van Groin:

26. Georg Robbert van Groin (1748)
27. Jordaan Guesont (1673)
28. desselfs echtgenote (1692)

Veelal kwamen deze personen de rouwborden van hun eigen familie of voorouders ophalen, soms handelden de 'ophalers' ook wel voor anderen. We komen nu ook meer te weten over het aantal rouwborden dat in de Barbarakerk heeft gehangen. In totaal werden 28 borden opgehaald, liefst 64 wapenborden werden er daarna verkocht. Aan de muren van de Barbarakerk moeten in 1797 dus zeker 92 memorieborden hebben gehangen. Een indrukwekkend aantal. Was er in 1654 geen brand geweest, dan waren het er stellig nog meer geweest.

VERKOOP

Uit een bij het stadsbestuur binnengekomen schrijven blijkt dat de stadsomroeper had aankondigd dat op 16 juni 1797 de verkoop van de

overgebleven borden zou plaats vinden. De opbrengst zou ten profijte van de 'publieke armen' zijn.

De kerkmeester, ofwel de rentmeester van de Barbarakerk, was het daarmee echter niet eens, want volgens hem waren de borden eigendom van de kerk. Deze had dus ook recht op de opbrengst. Hij krijgt gelijk. Op 21 juni 1798 volgde uiteindelijk de afrekening.

Ontvangen was:

28 afgehaalde borden à 3 gulden	84.--	
verkochte borden		
(zonder vermelding van aantal en namen)	58.-4.-8	
		142.-4.-8

Daartegen stond aan uitgaven:

afnemen der wapens (en hangijzers) door		
H. Knuppels, meester timmerman	29.15.--	
en Peter van Zanten	9.-7.-8	
aan Joh ^s Enschede en Zoonen		
voor de advertentie in de		
Haarlemse Courant	7.-4.--	
		46.-6.-8
		95.18.--

De opbrengst was dus 95 gulden en 18 stuivers. Voor ontvangst van dit bedrag uit handen van secretaris Van Haeften tekende de kerkmeester, Coenraad Michiel Wijnen. Hij was in 1782 aangesteld en was ook rentmeester van de Armenpoth.

ANDERE KERKEN

Over het afnemen van de rouwborden uit de Sint Janskerk hebben wij geen gegevens gevonden. Gezien de slechte staat waarin het gebouw verkeerde, zullen ze al wel eerder zijn weggehaald, zo er ooit gehangen hebben. Al in 1795 was het kerkgebouw ontruimd en geschikt gemaakt voor de oefeningen van de Burger-schutterij. De kerk is in 1820 verkocht en enkele jaren later afgebroken.

In de Lutherse kerk hebben blijkbaar alleen twee wapenborden gehangen van leden der grafelijke familie. In de zitting van de Nationale Vergadering van 20 april 1797 wordt er verslag van gedaan. Op 10 januari 1798 werden ze in Den Haag aan de Saksische gezant overgedragen. Deze heeft ze daarop aan de Huizen Waldeck en Saksen terugbezorgd.⁸

Noten:

- ¹ Van Weel, p. 90.
- ² OAC, inv.nr. 14, *resolutiën van de municipaliteit*.
- ³ OAC, inv.nr. 15, *id.*
- ⁴ Hij trouwt op 2 juni 1767 in de katholieke kerk met Antonia Hakkert, en wordt op 26 juli 1768 ingeschreven in het koopmansgilde.
- ⁵ *Protestants kerkinterieur*, p. 38.
- ⁶ Deze foto's zijn opgenomen in de handschriftenverzameling.
- ⁷ OAC, inv.nr. 650, *rekening van de stadssecretaris H.J. van Haeften*.
- ⁸ *De Betuwe*, p. 189.

Bronnen en literatuur:

- * R.F.P. de Beaufort en Herma v.d. Berg, *De Betuwe. De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst*. Den Haag, 1968.
- * J.D. de Jong, 'Culemborg in oorlogstijd (1794-1795)', in: *Bijdragen en Mededelingen Vereniging Gelre*, LIII (1953), pp. 201-218.
- * *Protestants Kerkinterieur 16de-19de eeuw. Tentoonstellingscatalogus rijksmuseum Het Catharijneconvent*. Utrecht, 1986.
- * P.A. Treffers, *De Grote of St. Barbarakerk en haar orgels*. Culemborg, 1982.
- * A.J. v.d. Ven, 'De incorporatie van Culemborg in Gelderland', in: *Bijdragen en Mededelingen Vereniging Gelre*, XXXIX (1936), pp. 237-240.
- * H.J. van Weel, *De incorporatie van Culemborg in de Bataafse Republiek*. Zutphen, 1977.
- * M.L. Hangest d'Yvoy van Mijndrecht, *Aftekening van wapenborden, glazen, grafstenen e.d. in Holland, Gelderland, Utrecht en een deel van Duitschland*. (Handschrift in de collectie van het Koninklijk Nederlands Genootschap voor Geslacht- en Wapenkunde.)
- * *Opregte Dingsdagse Haarlemse Courant*, 4 april 1797.
- * *Algemeen Rijksarchief, Dagverhalen van de Nationale vergadering*.
- * Oud Archief der Gemeente Culemborg (OAC), inv.nr. 15-17, *Resolutiën van de municipaliteit*, sept. 1796-augustus 1798.
- * OAC, inv.nr. 650, *Rekening van de stadssecretaris H.J. van Haeften van ontvangsten en uitgaven wegens de afgenomen en publiek verkochte wapenborden uit de St. Barbarakerk, 1797*.

VOOR IEDERE KOST-DISCIPEL ZEVEN GULDEN VAN DE STAD

BERT BLOMMERS

Wie Culemborgs tegenwoordige scholenrijkdom ziet, heeft stellig moeite zich de onderwijssituatie van een kleine twee eeuwen terug voor de geest te halen. Nu: veertien lagere scholen - van openbare, protestants-christelijke en rooms-katholieke snit -, en vier scholen voor voortgezet onderwijs. Culemborg telt momenteel zo'n 24.000 inwoners. In 1809 lag dat duidelijk anders. De grote groei - eerst in de negentiende eeuw door de industrialisatie, vanaf de jaren '60 van onze eeuw door een snelle stadsuitleg - moest nog komen. De stad had nog geen 4.300 ingezetenen. En hoe zat het toen met de scholen? Er waren er meerdere. Wekt dat verbazing? Sommigen van u zullen weten dat er in Culemborg een Latijnsche School is geweest. Er werd voortgezet onderwijs gegeven door een rector en een conrector. Deze school heeft zijn bestaan weten te rekken tot 1866. Er waren toen nauwelijks leerlingen meer. Het schooltype had zich duidelijk overleefd.

ACHTER DE BARBARAKERK

En de Franche School dan, zult u denken. Wat was dat voor school? Nu ben ik waar ik wezen wil: bij de Stadsschool ofwel *'de Nederduitsche en Franche Stadsschool'*. Niet dat het mijn bedoeling was dáárover te schrijven! Eigenlijk was ik op zoek naar een vermelding van het buurtje *'De Munt'*. De beschrijver van Culemborgs volksleven Otto de Beus maakte er ooit melding van in een van zijn artikelen. De bewoners daarvan werden rond 1880 uit hun krotten verdreven toen op de plaats van hun buurtje het pensionaat Mariakroon gebouwd werd. We dienen het dus aan de oostzijde van de Ridderstraat te zoeken. In het gemeentearchief daarom het primitieve *'kadaster-boek'* nageslagen dat al rond 1806 werd aangelegd.¹ Wellicht had er een huis nog een naam die aan de oude muntslag herinnerde. Helaas! Dat was niet het geval.

Wel vond ik er verderop in de straat vermeld *'een huis en erve, zijnde het oude schoolhuis'*. Links ervan stond het huis van de conrector, d.w.z. die van de Latijnsche School. Tot rond 1800 waren de beide scholen namelijk nog in hetzelfde pand ondergebracht. De twee panden waren van de stad. Hier, achter de Grote of Barbarakerk, moet vanaf de middeleeuwen dus school gehouden zijn. Waar precies, durfde ik toen nog niet met stelligheid te zeggen. Het kadasterboek geeft nog zes huizen tussen de school en het eerste huis in het doodlopende gedeelte van de Ridderstraat dat oudtijds *'de*

Papenhoek' werd genoemd. Inmiddels weten we dat die oude stadsschool op de plek stond waar we nu het pand Ridderstraat 194 vinden.² Op de oudste kadastrale kaart het ook duidelijk: 'School'.

Vanaf 1806 vinden we de stadsschool overigens vijf panden verderop in dezelfde straat. De school ligt dan tussen de woning van schoolmeester Bastiaan Batenburg en 'een huis, tuin en ervé' dat toen al sinds onheugelijke tijden in bezit van de katholieke kerk was. De stad had het pand aangekocht van de weduwe van oud-schepen mr. Johannes Ludovicus de Vos³ en met die vermelding vinden we het ook in het 'kadastrerboek'. Voordat het als school in gebruik genomen werd, is er eerst nog verbouwd. Een contract van 14 juli 1806 tussen de stadsontvanger Matthijs Rademaker ('cameraar' heette toen nog zijn functie) en de schoolmeester vertelt ons hoe die verhuizing in zijn werk ging.⁴ Batenburg stond 'het tegenwoordig schoolhuis' aan de stad af en kreeg daarvoor de 'huizinge met thoorn en boven en beneden thuin' terug. Voor het gebruik van 'dit nieuwe schoolhuis' moest hij wel elk jaar 50 gulden betalen, als tegemoetkoming in de gemaakte kosten. Bij de verbouwing hoorde het 'overkluizen' van de openliggende stadsgoot en het 'zetten van vijf bedsteden op de kamer boven de gang'. Daarvoor konden de bedsteden boven de oude school gebruikt worden.

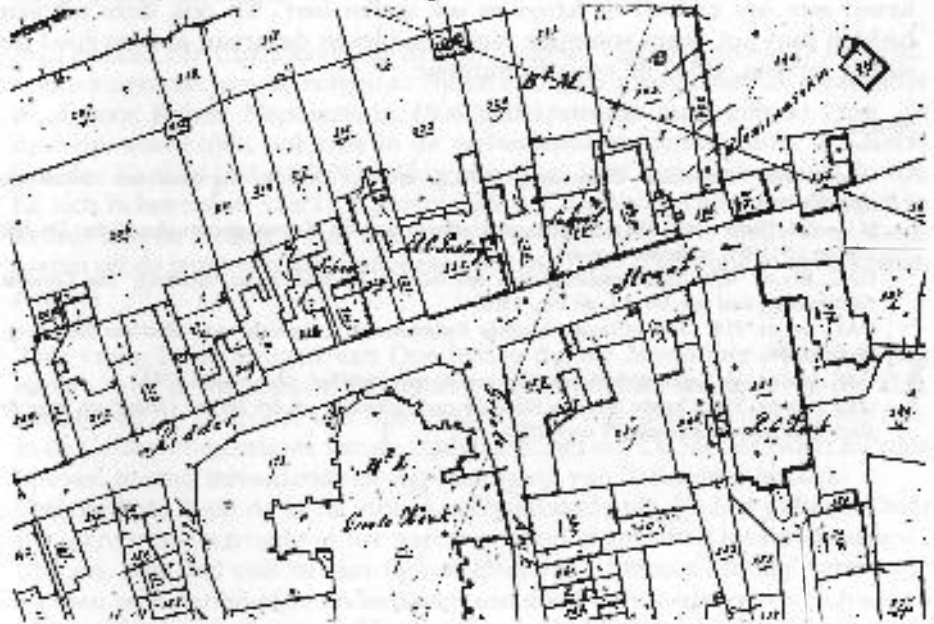

DE NIEUWE RICHTING TOEGEDAAN

Bastiaan Batenburg was rond 1790 aangesteld als stadsschoolmeester en bovendien als voorzanger in de kerk, een gebruikelijke combinatie in die tijd. Toen in 1795 de 'Bataafsche Vrijheid' aanbrak, was hij er vlot bij om de nieuwe 'volksrepresentanten' geluk te wensen.⁵ Als 'een opregt minnaar van Vrijheid en Gelijkheid', als burger en als onderwijzer der jeugd hoopte hij zijn steentje te kunnen bijdragen tot heil van zijn stadgenoten, tot bevordering van de 'behoorlijken eerbied en ondergeschiktheid' aan de wetten, gegrond op 'de regten van den Mensch en Burger' en overeenkomend met de voorschriften van 'Deugd en Gods-dienst'; en tenslotte, tot bevestiging van 'de agting en 't vertrouwen' in

de wettige vertegenwoordigers van zijn stad en vaderland. Een hele mond vol, maar het is duidelijk: er waaide een andere wind, geïnspireerd door *'onze brave Fransche Broeders'* die Batenburg en de zijnen van het *'Stadhouderlijk Juck'* verlost hadden. We hebben er vorig jaar bij stil kunnen staan. Het was toen immers precies twee eeuwen geleden.

Batenburg is zijn overtuiging trouw gebleven. De *'staat der scholen'* opgemaakt in 1809 ⁶ - er zijn dan inmiddels al weer gematigder stadsbestuurders op het kussen - leert ons hem kennen als *'een man die zeer de nieuwe wijze van leren en onderwijzen bemind'* en die op zijn school tracht in te voeren. Batenburg heeft op zijn *'Nederduitsche en Fransche Stads-school'* twee *'onder-meesters'*. Er zitten 80 scholieren op de school, *'zoo kost- als stadskinderen'*. De meeste zijn weliswaar stadskinderen, maar ook daarvan heeft hij er enkele in halve kost. Voor elk kind dat Batenburg een jaar lang in de kost had, kreeg hij van de stad zeven gulden. Onderwijs wordt gegeven in de *'Neder-duitsche en Fransche talen; de algemeene en Vaderlandsche Historie en in de Geografie'*. *'Alles in de beste orde en in de bevattelijkste wijze'*, staat er bij. De boeken die gebruikt worden zijn die van het Departement tot Nut van 't Algemeen - geen duidelijker blijk van de verlichte geest des tijds! - en de hoogleraar Siegenbeck. Op de stadsschool is zowel avond- als dagschool.

Op de oudste kadastrale kaart staan het oude en het nieuwe schoolgebouw in de Ridderstraat, links en rechts van de "R.C. Pastorij", aangegeven.

OPENBARE EN BIJZONDERE SCHOLEN

Er waren meerdere scholen, meldde ik reeds. Meer dus dan de stadsschool en de Latijnsche school. Liefst vier openbare lagere scholen waren er in 1809 en één bijzondere school. De eerste openbare school was uiteraard de *'Nederduitsche en Fransche stadsschool'*. Daarnaast was er een *'Luthersche School'* (onderwijzer C. Johler), met ruim 80 leerlingen - *'meest kinderen uit de gemeene burger-klasse'* -, alsook een *'School van Liefdadigheid'*, waarin kinderen van behoeftige ouders 'om niet' onderwezen werden. Op deze school zat het grootste getal leerlingen, namelijk 130. Een vierde school was de zgn. *'Fransche Stadskostschool van jonge juffrouwen'*. Naast deze openbare was er nog een 'bijzondere' school, met omtrent 140 leerlingen, van de onderwijzer S. Hulshoff. 'Bijzonder' heeft hier overigens niet de betekenis van 'levensbeschouwelijk'; die ontstaat pas later. Een bijzondere school is in 1809 een school van een particuliere onderwijzer.

De rondgang langs Culemborgs onderwijsinstellingen sluiten we af met een zestal kleinere schooltjes, ook wel *'Vrouwen of Maitressen Schooltjes'* genoemd. Op de twee belangrijkste zaten 40 en 30 kinderen. Deze schooltjes waren voor kinderen tot vijf jaar; waren zij ouder dan gingen zij naar andere scholen. *'De strekking is voornamelijk om de kleine kinderen onder een veilig opzicht te hebben, terwijl men hen spelende de letters en ook spellen leert'*. En ook deze scholen hadden hun nut, want sommige kinderen bleken daarvan al zeer goed de slag te hebben, aldus de schoolcommissie.

Noten:

- ¹ Oud-Archief Gemeente Culemborg (OAC), inv.nrs 133-134, *Registers van onroerende eigendommen*.
- ² H.C. Stol, 'Schets van de ontstaansgeschiedenis van de nieuwe armenschool', in: *De drie Steden*, 15 (1994) nummer 3, p. 69.
- ³ OAC, inv.nr. 459, *Eigendomsbewijs van een huis in de Ridderstraat, afkomstig van Cornelia Gildemeester, wed van Mr. J.L. de Vos, 1805*.
- ⁴ OAC, inv.nr. 918, *Contract tussen Matthijs Rademaker en stadschoolmeester Bastiaan Batenburg, 14 juli 1806*.
- ⁵ OAC, inv.nr. 13, *Registers van resolutiën van de municipaliteit, februari-juli 1795*.
- ⁶ OAC, inv.nr. 915, *Opgave van den Staat der onderscheidene scholen binnen Culemborg, door de plaatselijke schoolcommissie, 19 april 1809*.

10 NOVEMBER 1808: KONING LODEWIJK NAPOLEON TE CULEMBORG

P.J.W. BELTJES

Het volgende artikel van de heer Beltjes is nagenoeg onbekend gebleven. In het overzicht van zijn werken, opgenomen in de in 1979 aan hem aangeboden vriendenbundel 'Gelders Mengelwerk', wordt het niet genoemd. Wel zagen de oplettende lezers het vermeld in het overzicht van zijn 'Betuwse' publicaties, in 'Voet'-noten nummer 11/12.

Het artikel was min of meer de eerste pennevrucht van de heer Beltjes. Toen hij het schreef was hij 24 jaar oud; hij studeerde en was een jaar tevoren deel uit gaan maken van het bestuur van het zojuist opgerichte genootschap 'A.W.K. Voet van Oudheusden'. Zijn artikel verscheen op 8 november 1938 in de Culemborgse Courant. We ontrukken het hierbij graag aan het stof der geschiedenis. (red.)

DE LAMME KONING

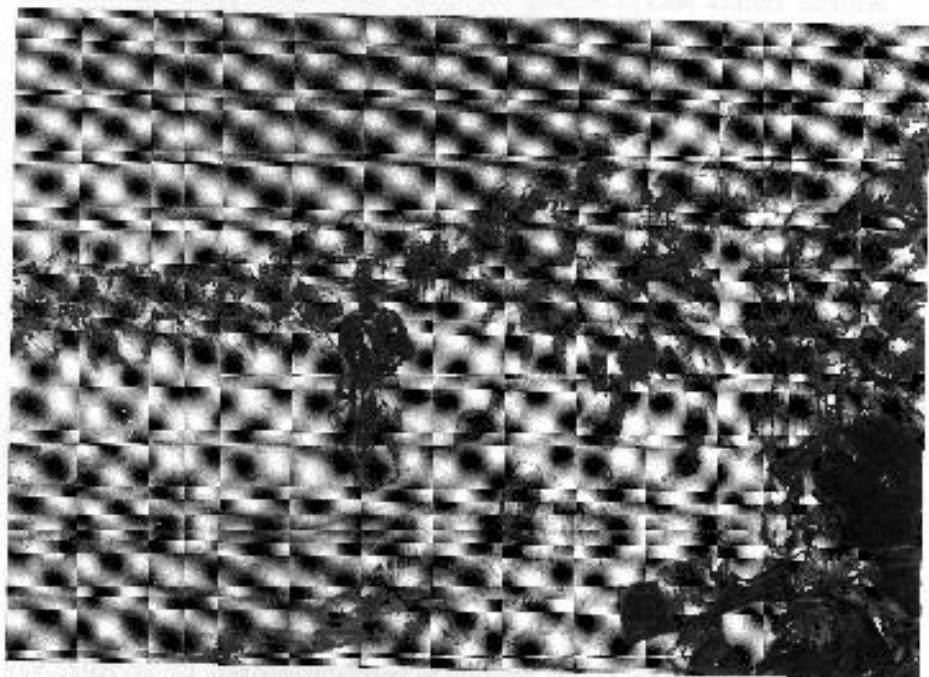
Stad en land van Culemborg, die deel uitmaakten van het Koninkrijk Holland, ontkwamen niet aan de zorgelijke tijden en zware moeilijkheden, waaronder deze door Keizer Napoleon in 1806 gedecreteerde staat gebukt ging. Zij deelden, anderzijds, ook mee in de welwillende zorgen die door 's Keizers broeder Koning Lodewijk Napoleon aan diens land werden besteed. Zo zou hij zich in het najaar van 1808 persoonlijk te Culemborg van de toestanden in kennis komen stellen, en de financiële moeilijkheden - die mede een erfenis waren uit de jaren van het Nijmeegse bewind (1720-1748) - onder ogen komen nemen.

Zeer vroeg in de morgen van Donderdag de 10e November - het was nog nacht - zette de veerman te Culemborg een koninklijke koerier over, die zich, nadat hem de Lekpoort was opengesloten, de weg liet wijzen naar het huis in de Goilberdingerstraat, van de stadsburgemeester De Merree, waar hij zijne brieven bracht, inhoudende de aankondiging van 's Konings bezoek. Ongetwijfeld heeft de in de vroege ochtendkoude uit zijn bed gehaalde heer De Merree met vreugde in het hart maatregelen getroffen tot de ontvangst. Immers, men had veel lofwaardigs omtrent den 'Lammen Koning' vernomen, en men wist dat hij zijne onderdanen een goed hart toedroeg, en zichzelf en zijne omgeving zoveel mogelijk trachtte te vernederlandsen. De verhalen van zijn persoonlijk medeleven te Leiden ter gelegenheid van de droeve ramp tengevolge van het springen van het kruitschip het jaar tevoren, hadden, met

erkentelijkheid voor den Vorst, hier ter stede de ronde gedaan. Nog onlangs had hij het hart gewonnen van een deel der burgerij door ten gunste van een Culemborgse familie een besluit te nemen bij een begeving van een ambt. En de magistraat der stad, waarvan sommige leden persoonlijk of door hunne connecties de bemoeienis van de Koning - tegen 's Keizers plannen in - voor het welzijn zijner onderdanen ervaren hadden, kwam gewis met vreugde op de boodschap van De Merree bijeen om de *'vereischte schikkingen'* te treffen.

VROLIJKE WIJSJES

Aan de overzijde van het veer werd Zijne Majesteit plechtiglijk - onder het losbarsten der vreugdesalvo's - door de Stadsregering verwelkomd. Bij zijn *'intreden in de stad'* luidden alle klokken van de St. Barbarakerk, van de St. Janskerk in de Nieuwpoort; luidde de klok van het Lutherse kerkje en werd door de deurwaarder het stadhuis klokje getrokken. De *'Gewapende Burgermagt'* stond onder zijn commandant opgesteld tot het brengen van militair eerbetoon, terwijl de klokkenist P. Weber tijdens de duur van het hoge bezoek met vrolijke wijsjes de klokken in de St. Barbaratoren bespeelde.

Fransc troepen trekken bij Culemborg de Lek over onder het oog van generaal Pichegru. 15 Januari 1795. Schetsplaat van Leijnga. Foto: Karin van de Kerk.

Het was gelijk Culemborg eertijds zijn graven placht te ontvangen, zoals het de laatste halve eeuw onder het '*Ancien Régime*' nog enige malen de eer had gehad Oranje-Vorsten en Vorstinnen te verwelkomen. Maar velen zullen ook met weemoed hebben teruggedacht aan die dagen toen overal met geestdrift het 'Oranje Boven' weerklonk, en de oranjevaantjes en vlaggen wapperden waar nù het voor Culemborg nieuwe rood, wit, blauw van de stadsgebouwen uitgestoken was. Met de afschaffing van de revolutionaire vlag der Bataafse Republiek was deze driekleur op de 1e december 1807 als Koninklijk Hollandse Vlag door Louis Napoleon vastgesteld.

Zeker, men zal hem, om bovenvermelde redenen, met welwillende hartelijkheid begroet hebben, doch niet is daarvan een enthousiast relaas bewaard gebleven, zoals wij dat van de inhuldigingen der souvereine graven kennen. De loop van zaken op die dag kunt ge zien in de hieronder afgedrukte resolutie van de magistraat ¹, die ik aan de hand van de stadsrekening van 1808 ² moge illustreren.

REKENING

Op het stadhuis werden aan de Koning verversingen aangeboden. Daartoe was aan de '*Kok en Pastey-bakker*' H.C. Meyer geordonneerd voor bak- en braadwerk te zorgen, waarvan ons deze acquitte is bewaard gebleven:

<i>Hoog Edle Heer President Bosch</i>		
<i>Debet aan H.C. Meyer</i>		
<i>Den 10 Novbr. 6 pd. Karbonade</i>	<i>f</i>	<i>1-10-0</i>
<i>Dito Crabodine van Honder</i>		<i>14-0</i>
<i>Dito 3 Honder gebraden</i>		<i>12-0</i>
<i>Dito gebrande amandel</i>		<i>2-10-0</i>
<i>Dito stulp gebak</i>		<i>1-10-0</i>
<i>Dito twee vlaij</i>		<i>2- 8-0</i>
		<i>-----</i>
	<i>Som</i>	<i>9- 4-0</i>
<i>Habeat</i>		
<i>S. de Merrée</i>	<i>Volda(a)n, Vrou Meyer</i>	

Aan wijn werd gepresenteerd:

<i>19 fl. oude sware rode Medocq</i>	<i>f</i>	<i>14- 4-0</i>
<i>6 halve dito Madera drey</i>		<i>10-10-0</i>
<i>6 bottels voor de suppoosten</i>		<i>3-12-0</i>

Nog leverde de deurwaarder Deenik zijn rekeningetjes van verschotten in:

10 Nov. bij de komst van zijne Majesteit den Koning,
zo voor den tafel aan Brood
als anders uitgegeven f 9-16-0
melk bij de Koffy 2-0
melk bij de thee 2-0

VERSLAG

Nu volgt ook de resolutie:

Donderdag den 10 November

Hedenmorgen ten half drie uren, een courier bij den Heer Stads-Borgem(eeste)r gearriveerd zijnde, brengende eene missive van den dienstdoenden Kamerheer des Konings, daar bij den Burgemr. verwittigende, dat Zijne Majesteit voornemens was dezen morgen alhier te komen met verzoek dieswege de vereischte schikkingen te maken.

Zoo is goedgevonden daarvan aan den Comm(andan)t van de Geweerfabriek en van de gewap(ende) Burgermagt kennis te geven; voorts is den Heer Stads Borgemr. verzocht, de noodige orders te stellen, dat de vlaggen uitgestoken, de klokken geluid en de noodige eerschoten gedaan worden, zullende de Magistraat zich ten 9 uren naar het veer begeven, om Zijne Majesteit aan de overzijde der Rivier te complimenteeren en de sleutels der stad aan te bieden.

Zijne Majesteit omstreeks den middag arriveerende, zoo heeft Hoogstdezelve, na de Geweerfabriek bezichtigd te hebben, zich begeven naar het Stadhuis, en zich aldaar naar den Staat der Stads-Financiën met veel belangstelling geïnformeerd; voorts den Magistraat aanzeggende, om ten spoedigste eene precise en gemotiveerde memorie van den ontvangst en uitgave alsmede van de verdere bezwaren, welke de Magistraat mogte hebben, in gereedheid te brengen en dezelve door den heer Drossaard Van Hoytema aan Zijne Majesteit te Amsterdam aan te bieden.

En is Zijne Majesteit, na dat Hoogstdezelve, zoo aan de Magistraat, als aan de verdere Collegiën de respective Godsdienstige gezindheden en eenige andere particuliere personen audiëntie heeft verleend, ten half 4 uren naar Vianen vertrokken.

Noten:

¹ Oud-Archief der Gemeente Culemborg, inv.nr. 29, Registers van Resolutiën der Magistraat.

² OAC, inv.nr. 403, rekening van de cameraar Matthijs Rademaker over 1808, en inv.nr. 2143, de bijlagen bij deze rekening.

EIND NOVEMBER 1813: HEEL CULEMBORG IN REP EN ROER!

J. DEN HOED

In 1963 werd op verschillende plaatsen in ons land stilgestaan bij het feit dat honderdenvijftig jaar eerder een einde kwam aan een periode van Franse overheersing. Het Koninkrijk der Nederlanden werd erna geboren. In Beusichem gaf men aandacht aan deze woelige episode door de opvoering van het openluchtspel 'Bely Vehr'.

In Culemborg was de aandacht minder groot. Wel deed de voorganger van Wim Veerman - onze huidige streekarchivaris -, de heer J. den Hoed, toentertijd een duik in de archieven. Ook in Culemborg was de verwarring eind 1813 groot geweest. Onduidelijk was hoe de machtsverhoudingen lagen, ongedisciplineerde troepen deden het ergste vermoeden. Maar ook nadat (op 30 november) de Franse soldaten geweken waren en de eerste Kozakken de stad binnen galoppeerden, was het met de onrust nog niet gedaan.

Den Hoed publiceerde zijn artikel in de Culemborgse Courant van 29 november 1963. Zijn verhaal geeft een beeld uit de dagen dat er aan het Napoleontische bewind voorgoed een einde kwam. In dit nummer van de 'Voet'-noten, waarin meer te lezen is over de Bataafs-Franse tijd in Culemborg, is een herplaatsing van zijn artikel zeker op zijn plaats. (red.)

EEN VOORLOPIG BESTUUR

Eind November 1813 kwam er ook te Culemborg een einde aan de Franse bezetting. Velen hadden het al enige tijd verwacht. De maire Nicolaas Holmberg de Beckfelt vertrok op 11 oktober 1813 naar Den Haag en verzocht de adjunct-maire B.T. Nedermeijer Bosch zijn functie tot zijn terugkomst waar te nemen. Het ligt voor de hand dat hij zijn ontslag als maire is wezen vragen, aangezien op 30 October de benoeming volgt van B.T. Nedermeijer Bosch tot maire van Culemborg. De heer Holmberg de Beckfelt, die vanaf 1780 te Culemborg vele belangrijke functies op uitstekende wijze had vervuld, durfde, nu hij 70 jaar geworden was, de te verwachten moeilijkheden niet meer aan. De nieuw benoemde burgemeester B.T. Nedermeijer Bosch aanvaardde zijn benoeming echter ook niet. Toen hij op 4 November 1813 om 1 uur op het stadhuis moest komen om door zijn voorganger beëdigd en geïnstalleerd te worden, verscheen hij niet, maar stuurde een briefje, waarin hij zijn bezwaren uiteenzette. Holmberg de Beckfelt verzocht hem hierop als waarnemend burgemeester te blijven fungeren, tot het antwoord van de prefect naar aanleiding van deze weigering bekend zou zijn.

Hoewel dus niet beëdigd en geïnstalleerd, deed de heer Nedermeijer Bosch, die op 2 Mei 1812, als opvolger van zijn vader, Mr. H.T. Bosch, was benoemd tot adjunct-maire, ten tijde van de omwenteling dus dienst als burgemeester van Culemborg. Als zodanig verzocht hij op 18 November aan een aantal vooraanstaande ingezetenen van de stad om hem als raad bij te willen staan en mede te helpen in het handhaven der orde, zo deze onverhoopt gestoord mocht worden. Dit voorlopige bestuur zou tot 1 Januari 1816 in functie blijven. Naast een tweetal leden uit de door het Franse bestuur aangestelde Municipale Raad had Nedermeijer Bosch ook enkele leden van het stadsbestuur van vóór 1795 gevraagd om in de raad zitting te nemen. Dit gezelschap zou in de eerstkomende jaren gaan optreden onder de naam van Provisioneel Bestuur der Stad Culemborg.

VRIJ VAN HET FRANSE JUK

Op 21 November ontvangt dit bestuur bericht van de aanstaande terugkeer van de Prins van Oranje. Naar aanleiding hiervan wordt nog op dezelfde dag een proclamatie uitgevaardigd onder het opschrift '*Onafhankelijkheid; Vrijheid, Godsdienst, Vaderland en Oranje*'. Deze proclamatie luidt dan verder:

"Het Provisioneel Bestuur der Stad Culemborg aan de goede Burgerije derzelve Stad".

Waarde Stadgenoten!

Eindelijk is dan de gelukkige dag verscheenen waarop 's Lands vaaderen als in de dagen vanouds tot de onderzaten kunnen uitbrengen de taal der waarheid, vrij van alle vleijerije. De ketenen waarmede een vreemde veroveraar ons boeide, zijn afgevalen, het juk hetwelk onze schouderen drukt is verbroken, alle betrekkingen met onze onderdrukkers, wier veragting en smaad elks aangezicht in vuurgloed ontsteekt, zijn van heden af vernietigd. Nationale Vrijheid en Onafhankelijkheid is ieders Leus. Dog zullen wij op dit tijdstip door een regtvaardig Opperwezen zoo blijkbaar daargesteld, de wonden vertonen die ons land verscheurden en die ons bestaan op de rand des verderfs gebracht hebben?

Neen, Eendragt, Liefde en Verdraagzaamheid moeten de kenmerken onzer daden worden. Alle partijchap moet voor altoos gebannen en ons gemeen en enig doeleinde moet zijn de wonde van ons dierbaar vaderland te helpen heelen, willen wij hetzelfde in zijn vorige luister en aanzien onder de volkeren zien herstellen.

En kunnen wij alsdan hieraan twijfelen? Een vorst wier doorlugtige voorvaderen onze graven, onze soevereine vorsten waren, van welkers deugden hij erfgenaam is, zien wij in ons midden. Hij zal ons alle voorgaan in de loopbaan der eere en door Gods geleid het werk onzer handen met glorie helpen voleindigen.

Hij blijve en zij dan onze Souvereine Vorst, Heer en Grave. Dat is de stem des Volks, dit vordert het regt, dit is de behoefte van ons hart. Scharen wij ons dan rondom dit

dierbaar voorwerp onzer vurigste verlangen.

Zweren wij voor Vorst en Vaderland te leven, het land dat wij bewonen te verdedigen en vrij te waren van den invloed eener natie van welkers gezag wij ons met alle onze landgenoten met hart en ziel ontheffen, en ons vaderland zal gered zijn en wij zullen weldra de oude tijden onzer voorvaders zien herleven".

GEBREK AAN ALLES

Deze publicatie doet vermoeden, dat er op 21 November geen of althans weinig Fransen meer in de stad waren. Spoedig zou dit echter veranderen. In de laatste dagen van November wordt de stad, die zich al vrij waande, opeens weer bezet door Franse troepen, afkomstig uit Gorinchem. Dit was een wilde en ongedisciplineerde bende en men vreesde dat deze aan het plunderen zou slaan. Een groep ingezetenen meldde zich daarom vrijwillig bij het stadsbestuur om te trachten dit tegen te gaan. Ook de burgemeester van Beusichem, T. van de Kastele, bood aan om met manschappen uit zijn gemeente te hulp te komen. Dit was gelukkig niet nodig omdat de commanderende Franse officier zijn soldaten inmiddels geconsigneerd had op het Oude Hoff.

Op 30 november waren de Fransen vertrokken en de volgende dag waren reeds de eerste Kozakken in de stad, die spoedig werden gevolgd door grote troepeneenheden van Russen en Pruisen. Veel tijd om het feest der bevrijding te vieren hadden de Culemborgers niet. Een groot deel van de bevolking werd direct ingeschakeld ten dienste van de geallieerde troepen. De stads-werkmeester P. van Soelen kreeg opdracht om een schipbrug over de Lek te maken. De St. Janskerk werd ingericht tot stal voor de paarden van de Russische troepen. De stad moest zorgen voor proviand en inkwartiering van het geallieerde leger. Het woonhuis van de directeur van de geweerfabriek werd bestemd tot magazijn voor levensmiddelen.

Reeds spoedig was er gebrek aan alles. Het meest echter aan jenever en brandewijn. De Russische en Pruissische militairen wisten hier wel raad mee. In de periode van 16 tot en met 31 December bijvoorbeeld werden aan de Pruisische troepen geleverd: 2.820 flessen jenever, alsmede de nodige hoeveelheid bier, wijn en andere alcoholhoudende dranken. Een bewaard gebleven rekening vermeldt de levering van 2½ fles jenever om het paard van een Pruisische generaal mee te wassen. Het zal altijd wel een vraag blijven of dit kostbare vocht werkelijk ten nutte van het paard is aangewend of dat het de oppasser van de generaal één of meer vrolijke avonden heeft bezorgd.

DOORTREKPLAATS

Het voorlopige stadsbestuur was al spoedig van deze behoefte aan sterke drank doordrongen. Op 4 December 1813 stuurde het reeds een expresse te

paard naar de krijgscommissaris te Arnhem met het verzoek om zo spoedig mogelijk zes oxhoofden (1.488 flessen) brandewijn of jenever te sturen. Het Oude Hoff werd ingericht tot hospitaal en de rentmeester van het weeshuis, de heer J.J. Dusseau, benoemd tot directeur. De verpleging was toevertrouwd aan vier oppassers. Leden van het zakkendragersgilde werden ingeschakeld als gids voor de Russische en Pruisische troepen. De stoelenmakers moesten spiegels (mallen) draaien om kogels in te gieten. Kleer- en schoenmakers kwamen handen te kort. Practisch ieder huis had inkwartiering. Ook de Barbarakerk deed dienst als verblijfplaats van de Russen. Culemborg was een doortrekplaats. Het gebeurde wel dat de gehele bezetting vertrok, maar al gauw volgden er dan weer nieuwe troepen, soms enige duizenden manschappen sterk. Zo arriveerden er op 2 Februari 1814 voor verblijf van slechts één nacht 125 officieren, 2.318 soldaten en 372 paarden; op 4 februari 1814, wederom voor slechts één nacht, 1.400 man, alsmede 300 man artillerie met 500 paarden.

Men kan zich wel voorstellen, dat de Culemborgers dit na enige tijd wel een beetje teveel van het goede begonnen te vinden en dat men de legers, die men eerst als de bevrijders had toegejuicht, nu liever zag gaan dan komen. Want niet alleen de zorg voor de vreemde troepen, ook andere zaken eisten de aandacht van het nieuwe stadsbestuur. In de eerste plaats was er de organisatie van de Landstorm en de Landmilitie. Verder diende er geld ingezameld te worden ter voorziening in de behoefte van algemene wapening.

ONVERWACHT BEZOEK

Het was een rommelige tijd. Een door de Koning op 5 Januari uitgevaardigde dank- en bidstond kon niet worden gehouden omdat de Barbarakerk op dat moment gebruikt werd voor de loting van de militie. Eerst op 13 Januari, eveneens op bevel van de Koning wordt er, en nu de gehele dag, een plechtige dank-, vast- en bededag gehouden.

Op 25 Januari 1814 verschijnt geheel onverwacht de oudste zoon van Koning Willem I in de stad vergezeld van Lt.Kol. J.A. Baron van Brakel tot Geldermalsen, belast met de organisatie van de Landstorm. Bij de ontvangst van de prins op het stadhuis zijn hem in de *"levendigste en zuiverste kleuren"* de gebeurtenissen van de afgelopen weken verhaald.

De opgerichte Landstorm werd bewapend. Aan geweren was niet te komen, dus moest men zich gelijk vroeger behelpen met pieken. Op 9 februari 1814 werden deze met een plechtige toespraak door de plaatselijke commandant, Lt.Kolonel Graevestein, aan de manschappen ter hand gesteld.

Langzamerhand begint de drukte van vreemde troepen nu te minderen. In februari, toen Gorinchem door de geallieerden werd bezet, werden de Franse krijgsgevangenen enige tijd in de Barbarakerk ondergebracht - in mei gevolgd

door de Franse bezetting van Naarden. Ze brachten veel schade aan het interieur toe.

FEEST

Hierna volgt voor Culemborg een iets rustiger tijd en kan men er eens aan gaan denken om het feest der bevrijding te vieren. Dit geschiedt dan op de verjaardag van Koning Willem I, op 24 augustus 1814.

De bevrijding is eveneens feestelijk herdacht in 1863 en 1913. De laatste herdenking - *in 1963, thans 33 jaar geleden (red.)* - was aanzienlijk soberder dan de vorige. In 1863 had men nog persoonlijke herinneringen aan de '*Franse tijd*'. Zo kon men bij Andries van Aken de Oranjestrik bezichtigen die hij in 1813 bij het inhalen der Kozakken gedragen had. Ook in 1913 nog waren de gebeurtenissen van 100 jaar daarvoor te Culemborg aanleiding tot een groot feest. In 1963 was de herinnering evenwel vervaagd en bleef de belangstelling voor de herdenking gering. Toch was 1813 evenals 1945 een belangrijk jaar voor het Nederlandse volk.

EEN GROENTEKAR-IDYLLE OF ZIEKEN-VERVOER IN 1945

AD VAN HAARLEM

Een reuze boeiend verslag, levendig en treffend geschreven, uit een bijzondere tijd. We zijn er blij mee. Het is het verslag van een ziekentransport door het Rode Kruis, van Culemborg naar Utrecht en terug. Het speelt in januari... 1945. Het is een doorslag van een getypt verslag, na vijftig jaar niet meer zo goed leesbaar. Ons mede-lid Ad van Haarlem heeft het in zijn bezit. Niet zo vreemd, want zijn grootmoeder is de in de tekst genoemde 'Mej. van Haarlem'; zij werd vervoerd. Ook de beide dochters, dus Ad's tantes, waren mee.

Wie het verhaal heeft geschreven, is onze grote vraag. Misschien kunt u helpen. De schrijfster is het 'honderd-pondertje'. Een zuster waarschijnlijk, uit het Barbara-ziekenhuis vanwaar het vervoer begon. We kennen alleen haar initialen. Ze staan onder het verslag, met de datum: januari 1945, dus direct na het gebeurde geschreven. 'NdR' staat er. N. de R...? We weten het niet. Is er nog een origineel voorhanden? Zijn er nog meer doorslagen bekend? We weten het niet. Wellicht kunt u helpen. Lees eerst het verslag, zo vlot en beeldend geschreven. Misschien herkent u ook enkele personen die in het verhaal voorkomen. We komen er nog op terug.... Maar lees nu eerst. (red.)

OP VIER WIELEN

'Het was er tenslotte toch van gekomen! Na veel administratieve verwickelingen en vergeefsche aankleedpartijen werd aan eenige bevoorrechte patiënten van het Barbara-Ziekenhuis, in de vroege morgen van 17 Januari 1945, medegedeeld: "Over drie kwartier vertrekt een transport-colonne van het Roode Kruis naar Utrecht; wilt U zich dus maar gereed maken."

Op prikvoeten vanwege het lange in-bed-liggen, of vastgesnoerd op een brancard, maakten wij een uur later kennis met het vervoermiddel, dat in de herinnering van alle 'Roode Kruisvaarders', welke op dien gedenkwaardige Woensdag aan deze tocht hebben deelgenomen, onuitwisbaar gegrift zal blijven:

Een groentewagen op vier wielen, een dak van boven en latwerk opzij, afgedekt door een bruin zeil - waarop de tand des tijds aardig zijn best had gedaan -, versierd met een wijnrood kruis, teneinde de omgeving en eventuele ondernemende piloten op het geheel attent te maken, van achteren heelemaal open, zoodat de passagiers volop gelegenheid hadden om van de frissche Januari-lucht en een vrij uitzicht te genieten, door een tusschenschot

met 2 schuifdeurtjes - waardoor ook een frissche lucht zoefde - gescheiden van den voerman: een goedaardig gebrild jongetje in de kinderlaarsjes en vóór het geheel een armzalige viervoeter, meer staart dan paard, een jammerlijk symbool van ondervoed Nederland uit dezen dagen.

TRAAG

Het reisgezelschap was samengesteld uit een dame, die per brancard werd vervoerd en in Utrecht een operatie moest ondergaan, vergezeld door haar twee dochters Willemien en Regien, waarvan de één zeer bezadigd en de ander een dartel jong veulen was, een kloosterzuster-verpleegster ofwel Sr. Gustaaf, twee Roode-Kruis-soldaten, een groote zak hout, ook op weg naar Utrecht, die een eereplaats had op het eenige bankje dat ons voertuig rijk was en pal achter het hoofd van de brancard-dame de wacht hield en tenslotte mijn honderd-pondertje.

Wij installeerden ons 'behagelijk' op het bankje, resp. op kratten '*Groente- en Fruit-veiling Culemborg en Omstreken*' en wikkelden de voorradige dekens en kleeden zorgvuldig om onze reeds lichtelijk afkoelende onderdanen, want het had nogal wat voeten in de aarde voordat wij allen in elkaar pasten.

Om kwart over negen zette het geheel zich in beweging, nagewuifd en nagelachen door diverse belangstellenden, die ons vanaf het ziekenhuisbordes en vanuit de ramen der operatiekamer zagen vertrekken.

Voorzichtig schoven wij het hek uit, in de richting van de Zandstraat, waar nog een patiënt, een zekere Leevland, moest worden ingenomen. Eerst nietsvermoedend, toen met een vaag gevoel 'dat er iets niet in de haak was', maar al gauw met achterdocht en schrik, keken wij naar elkaar en naar buiten: boomen en huizen schoven tergend traag langs ons heen, wandelaars kuierden ons voorbij, een typisch Culemborgsche blik in onze wagen werpend, en aan ons voeteinde deinden de bove(n)lijven der twee Roode-Kruis-soldaten, die zichtbaar hun best deden om ons niet te verliezen. Was dit onze topsnelheid?... Zou dat zo doorgaan tot Utrecht....? Deze, en nog eenige andere gedachten lazen wij in elkaars oogen.

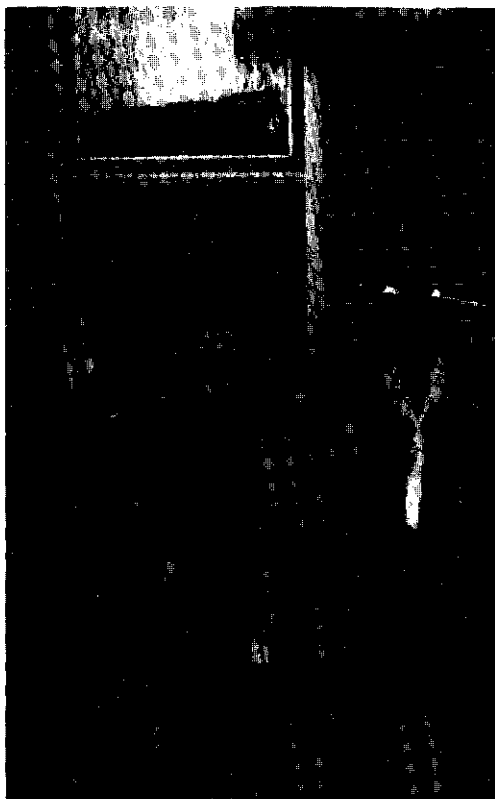
EEN VROLIJKE FRANS

Nog vóór wij de Zandstraat indraaiden, wisten we, dat we bekeken werden voor een stelletje vluchtelingen uit Tiel en dat ons paard drie gezonden beenen had en één manke poot, want toen ik via de schuifdeuren belangstellend bij den voerman informeerde, of er aan deze galop niets te doen was, kreeg ik ten antwoord: "*'t Is een goed kartie en een best paard, juffrouw, net vijf jaarties. Maar hij is mank aan een poot, dus U begrijpt....*". En ik begreep. Vooral toen hij er met een toefelij lachje aan toevoegde: "*Ilij wil wel, maar hij kan niet, ziet U*". En hiermede was ons lot beslist.

Het gezin Van Haarlem, ca. 1935.

*"Mej. Van Haarlem" met de dochters
Willenien en Regien en zoon Jo.*

Wegens plaatsgebrek voor een tweede brancard, werd de patiënt uit de Zandstraat, die de eigenaar was van een sterk gezwollen voet van de zonderlingste kleuren en vreemd ineen gefrommelde teenen (Sr. Gustaaf keek er tenminste danig bezorgd naar) neergelaten op twee magarine-kistjes, de voet werd in dekens gepakt en toen koersten wij, via de Markt Lekwaarts. Gelukkig gaf een stel duitsche soldaten, breed-uit gezeten in Nederlandsche auto's, ons vehikel voorrang op de pont en, terwijl wij bij de af-en oprit met vereende krachten de zak hout in bedwang hielden, die zijn inhoud over de brancardpatiente dreigde uit te storten, stonden wij om half 11 heelhuids aan de andere oever van de snelle vliet.

Intusschen was de voetpatiënt iets gemakkelijker geïnstalleerd, want hij dreigde bij gebrek aan een steuntje in de rug, doormidden te knakken. Maar het gevolg was, dat de verpleegster op een jonkie van 'Culemborg en Omstreken' naast de brancard moest neerhurken, wat, gezien haar rokkenvracht, een prestatie genoemd mocht worden. Maar Sr. Gustaaf was een vroolijke Frans en vanaf haar nederig plaatsje voorzag zij ons mild van boterhammen, schijfjes appel en hoeveelheden humor, zoodat wij allen zonder uitzondering onze stemming van grimmig tot vroolijk voelden omslaan, daarbij krachtig geholpen door de Roode-Kruis-mannen, die hun ziel in lijdzaamheid bezaten en toezegden het ongeluksbeest per eerste gelegenheid bij de noodslachting te zullen aanbieden.

Toen gingen zij eenige takken plukken van voorbijschuivende bomen, om daarmee gewapend, den voerman bij zijn minzaam tonggeklak op meer doeltreffende wijze te helpen. Helaas zonder veel resultaat: het paard liep ongeveer dertig stappen, vertraagde dan zijn hobbelpas tot algemeene

stilstand, ging, met kop en staart slap omlaag, zijn levenskansen voor de volgende 10 meter staan overwegen (gelukkig voor ons vielen die overpeinzingen steeds gunstig uit), en, aangevuurd door het tonggeklak van het jongetje en een paar takken-tikken van zijn assistenten, raakte het geheel na een wijle weer krakend in beweging.

Wij begonnen allen voorstellen te doen om de zaak wat te bespoedigen en ten laatste voelde ieder de onbedwingbare neiging om uit te stappen en de wagen met vereende krachten naar Utrecht te trekken. Alleen omdat wij onze waardigheid als ziekentransport hadden hoog te houden, werd dit plan verworpen.

En toen (kwam) tot overmaat van ramp een klein vies mofje, zwaar bepakt en op weg naar de 'heimat', naast de voerman op de bok gekropen, ons totaalgewicht met ettelijke kilo's verzwarend. En zo zeurden wij langs de schier eindeloze weg Schalkwijk-Houten. Alle gezonden waagden de sprong naar buiten, om hun bevroren ledematen een beetje te ontdooien, maar het droevig restant voelde zich, ondanks het vriendelijk winterzonnetje, langzaam maar zeker tot ijsklomp worden. Alleen de brancard-dame trachtte moeizaam haar zon-doorstoofd hoofd uit shawls en dekens te bevrijden.

Prijsestraat 52: het gezin Van Haarlem met knechten en bureu. Derde van links staat A.H.A. van Haarlem; de vrouw met kind is "Mej. Van Haarlem" met oudste dochter Willemien. Foto ca. 1908.

'SO WEIT WEG'

Om half één, wij kwamen juist Houten binnen sukkelen, hoorden wij het steeds sterker wordend geronk van vliegtuigmotoren en bijna gelijktijdig kwam overal om ons heen afweergeschut in actie, als het blaffen van vele kwaadaardige honden. Alles wat op de weg was, zocht haastig bescherming langs slootkanten en, met het plotseling geluid van snel dalende machines, zagen wij lege benzinetanks omlaagduikelen, gevolgd door een aantal granaten, die op nog geen 200 meter van ons vandaan met veel kabaal tot ontploffing kwamen.

Wij voelden ons allen een beetje witjes om de neus worden, de twee zusjes kregen het serieus op hun zenuwen, maar het mofje - ofschoon met angstig oog in de richting van het gegrom - zwaaide geruststellend met zijn armen: "*kann nichts passieren, ist so weit weg*". Hij was de uitzondering die de regel bevestigt.

Toen reden wij voor alle zekerheid maar stapvoets achteruit een boerenerf op, om de bui verder af te wachten, van welke gelegenheid Sr. Gustaaf onmiddellijk gebruik maakte, door in een klein houten keetje te verdwijnen, hetgeen aanstekelijk werkte. Na tien minuten oponthoud koersten wij verder, richting Utrecht.

VAN TIEL

Om half 2 passeerden wij Lunetten en met ons een aantal Tielsche vluchtelingen, die huisraad, beddegoed en kleine kinderen op alle soorten karretjes met zich meevoerden. 't Was een ellendig gezicht. Er bleken mensen bij te zijn, die al dagen onderweg waren, half ziek van honger en kou en zichtbaar óp van moeheid. Al rijdende werden wij nog aangesproken door een jeugdig Tielenaar, die een volgeladen tweewieler trok; boven op de lading zat een aardig jochie van een jaar of vijf. Achter hem kwam zijn vrouw, die met een groter meisje, een tweede wagen duwde: er lag een klein peutertje op met een bengelend hoofdje buitenboord, stijf geklemd tussen stoelen, dekens en kleeren.

De man was een wonder van blijmoedigheid: we waren er tenminste allemaal door getroffen. "*Wij komen van Tiel*", zei hij, "*en moeten vandaag nog door naar Breukelen. We lopen nu al drie dagen. Vannacht hebben we bij een boer geslapen want de vrouw kon niet meer. De boer weigerde eerst, maar toen ik dreigde.... We hebben alles achter moeten laten; jammer, ik had een aardige zaak*".

Sr. Gustaaf stopte hem gauw wat boterhammen en een paar appels toe. Toen we uit elkaar gingen en wij hem het beste wenste, zei hij lachend: "*We leven nog en hebben elkaar..*" En toen keerde hij zich om, om zich te overtuigen of dat inderdaad nog het geval was. Zoo zagen wij hem gaan, op weg naar Breukelen, een kerel om respect voor te hebben.

PLEZIERRITJE

Eindelijk, eindelijk om half drie landden we voor het Diaconessenhuis. We stapten allemaal uit, met of zonder reden, als om te ontsnappen aan een booze droom.

In de hall van het ziekenhuis, waar het behaaglijk warm en heel druk was, werd Mej. van Haarlem met brancard en al op nog een brancard gelegd, in afwachting van het gunstig moment dat een patiënt zou vertrekken, want het gebouw lag eivol. Het scheelde trouwens weinig, of we hadden haar onverrichter zake mee moeten terugnemen.

De man met de voet verdween in een rolstoel naar de Röntgenkamer, ergens in hooger sfeeren, en ik raakte in huiverige bewondering voor een kunstig kunstbeen, gekleed in een opzichtige kous en zwarte molière, waarmee een verpleegster achteloos liep rond te stappen, schijnbaar op zoek naar de bezitter. Maar er stond mij nog een plezierritje naar het andere deel van de stad te wachten en dus klom ik maar weer in mijn groentekar, naast mijn reisgenoot de zak hout. De voerman op de bok en de twee Roode-kruis-mannen ter weerszijde van de paardekop, als aansprekers bij een begrafenis. Zoo schoven wij het hek weer uit, over de modderige sneeuw langs de Utrechtsche singels.

Ik voelde me hoogelijk opgelaten. Terug ben ik gaan lopen..., wat me een aanmerkelijke voorsprong gaf en de tijd om nog een paar boterhammen en een kopje thee (zonder thee-aspirientje) naar binnen te spelen.

HET BEEN

De terugtocht was ook vol buitenissigheden. Toen we eindelijk op half 6 het bed van Mej. v. Haarlem verlieten, omdat "*de Roode Kruis-wagen voor Culemborg voor stond*" (we hadden één en ander al afgeschreven) bleek, dat de man-met-de-voet niet mee terug kon: hij had nl. al de teenen van zijn linkervoet gebroken, was gegipst en moest ter contrôle achterblijven. We wilden hem nog even goedendag wenschen, maar hij bleek onvindbaar in de doolhof van gangen en zalen. Een zuster mompelde iets van de kinderbarakken.

Er gingen nu twee dames mee: de eene was gezond (maar vertelde eenige malen met nadruk, dat ze kort geleden ook ziek was geweest en nog heelemaal niet de oude), de andere bleek de eigenares van het kunstbeen, dat al zes jaar oud bleek, hetgeen ons over onze eerste schrik heen hielp. Deze dames gingen toen de achterbank bezetten, waarop nu beduidend meer plaats was, daar ook de zak hout achterbleef. Het was spannend te zien hoe twee zusters de dame-met-het-kunstbeen met rolstoel en al in de wagen tilde en (hoe) zij zichzelf van daaruit behendig op het bankje werkten.

Toen werd ik verpakt op de brancard (Sr. Gustaaf zal ik voor dit besluit mijn

hele leven dankbaar blijven), de overige reizigers zochten hun kisten weer op, dekens werden gedistribueerd en om klokslag zes uur reden we, of liever gleden we, het hek uit en de weg op. En toen ontdekten we; "*het been is er niet*". We kregen er allemaal de schrik van in de beenen, want wat is een mensch als hij niet met twee beenen op de grond kan staan? Een Roode-Kruis-man holde gezwind terug naar het ziekenhuis, maar kwam nagenoeg onmiddellijk terug, met leege handen. Intussen was ieder onder zich en om zich heen aan het graaien gegaan; ik tastte achter me onder mijn hoofdkussen, in stilte biddend, dat ik niet onverhoeds in een houten kuit zou knijpen. Maar de Roode-Kruis-man bracht het geruststellende bericht: "*Been is terecht; ligt bij de voerman onder de bok*". 't Was een heele opluchting.

EEN HEERRRRIJK GROOT BORD.....

Voordat we Utrecht uit waren was het donker. Bij Lunetten werden we aangehouden door een hoog gedecideerd stemmetje, behoorende bij een verpleegstertje, dat nog tevoet naar Culemborg moest als ze niet kon meerijden. Vanzelfsprekend ruimden wij haar nog een plaatsje in, wat ons later bitter berouwd heeft, want het geval was volkomen 'fout'.

Toen ik wakker werd was het volslagen donker en de wagen vol stemmengeroezemoes. We boomden wat, over koetjes en kalfjes natuurlijk vanwege 'de verkeerde zuster', en toen bleek dat de boterhammen op waren en iedereen zijn maag begon te voelen, ging de dame-van-het-been ons uitvoerig vertellen, wat ze iedere dag in het ziekenhuis alsoo had te eten hadden gekregen: nog 'echte' thee, en boterhammen met vet en vleesch, en ditjes en datjes en 's-avonds, vlak voor het slapen..... *een heerrrrlijk groot bord poep toe*.

Er ontstond een benauwende stilte. We begrepen dat er sprake was van een kleine klinkerverwarring in het hoofd van de dame, maar het heerlijke bord begon eenvoudig voor ons te leven. De stilte duurde, benauwend. Je voelde de wagen geladen worden met hilariteit, maar niemand waagde het hardop te lachen, waarschijnlijk niet voor het eerwaarde gezelschap van Sr. Gustaaf, die het, bleek achteraf, anders danig te kwaad had gehad, óók al vanwege die domme stilte, en geen weg had geweten met haar lachtranen. Tot eindelijk iemand met een bibberstem iets gewoons begon te beweren..... en ik in staat was de dekenpluizen uit mijn mond te verwijderen.

EEN KARRETJE

Intusschen was het razend glad geworden; we zigzagden van links naar rechts en moesten keer op keer de voerman beschreeuwen als de koplampen van een auto op ons toeschoten. Dit gedeelte van de thuisreis, waaraan om

kwart over elf een eind kwam, kan ik het best beschrijven op een bekend
wijsje, om tenminste helemaal in de sfeer te blijven:

Een karretje langs een landweg reed.
De maan scheen helder, de weg was breed.
De hemel stond vol sterren.
We zaten te rillen, dicht opeen.
Ons einddoel was nog zo verre....
Als 't paard het maar haalt, mijn vrind, mijn vrind,
Als 't paard het maar haalt, mijn vrind.

Een karretje op een ijsbaan ging,
Ons leven aan een draadje hing.
Het paard op wank'le pooten....
We hielden onze adem in.
Ter weerszij dreigende slooten...
Hoe komen we thuis, mijn vrind, mijn vrind?
Hoe komen we thuis, mijn vrind?

Een karretje op een smaller pad.
De nacht was donker, de weg zoo glad.
Het paard liep maar te glijden...
Een weermachtswagen snorde aan.
Dreigde op ons in te rijden...
Maar 't liep nog goed af, mijn vrind, mijn vrind,
Maar 't liep nog goed af, mijn vrind.

Een karretje langs een landweg stond.
We kwamen vast nooit meer aan de pont!
Het beest ging het begeven.....
De Roode-Kruis-man fleemt hem toe:
'Kom jochie,...toe....nog even'.
Daar gingen we weer, mijn vrind, mijn vrind.
Daar gingen we weer, mijn vrind.

Een groentekar op de dijk.
Wij voelden ons onzegbaar rijk.
En werden uitgelaten!
Het paard, plots op een sukkeldraf.
Kreeg zeker z'n stal in de gaten...
Het duurt niet meer lang, mijn vrind, mijn vrind,
Het duurt niet meer lang, mijn vrind.

Ons karretje eind'lijk op de pont,
Lichtkogels straalden in het rond.
'V-1's lieten zich hooren.
En toen.... toen deed de pont het niet!!!
We zaten stijfgevroren
Daar op die rivier, mijn vrind, mijn vrind,
Daar op die rivier, mijn vrind.

Een karretje keert behouden weer,
De nacht daalt over ons stadje neer.
En veilig thuisgekomen,
Kruipt ieder in zijn warme bed
Om van dit alles te droomen.....

En zoo kwam aan die tocht een eind,
Zoo kwam aan die tocht een eind.

De volgende morgen, in alle vroegte, ontdekte Sr. Gustaaf in de hall het kunstbeen, waar het eenzaam de wacht hield voor de deuren van de lift. En met een glimlach heeft ze het meegenomen naar boven.

Culemborg, Januari 1945.
NdR.'

Heeft u mensen herkend? We hopen het. Weet u wie de twee Rode-Kruissoldaten waren? Of de dame met het kunstbeen, het 'verpleegstertje' dat mee terugreisde? Mogelijk is er nog iemand in leven van het gezin uit Tiel. We zouden het graag weten.

En dat jongetje van twaalf, met een bril? Hij zat op de bok. Dat jongetje moet nu ook nog 'jong' zijn, zo'n 62 jaar. Misschien kan hij nog wat vertellen. Zuster ('Soeur') Gustaaf leeft nog, is nu in de tachtig, maar herinnert zich niet meer met wie zij vijftig jaar geleden de reis maakte.

Toch weten we al wel het een en ander:

'Mej. van Haarlem' was Pieterella van Gasteren, weduwe. Haar man was jong gestorven, al in 1919. Zijzelf was in september 1881 geboren, was in 1945 dus 63 jaar oud. Ze heeft het ziekentransport niet lang overleefd, overleed in november van dat jaar.

"Het was een hele klompenmakersfamilie", vertelt Ad over de Van Haarlems. Zijn vader kwam uit een gezin van vijf kinderen. Willemien was de oudste, Regien de jongste. We zijn ze in het verslag tegengekomen. De een geboren in 1907, de ander in 1918, dus destijds 37 en 26 jaar. Drie jongens zaten er tussenin. Ad's vader Jo was de tweede. Het gezin woonde in de Prijssestraat, op nummer 52. In het raam

stond de naam 'A.H.A. van Haarlem', Ad's grootvader. Ook hij was klompenmaker; op de foto zijn klompen achter het venster duidelijk zichtbaar.

Ook de in het verhaal genoemde Leverland is bekend. Hij is de vader van Nico Leverland. Een kleine groenteboer, hield ook tuinen bij voor vooraanstaande lieden. In 1945 was hij 51 jaar oud. Zijn 'gezwollen voet' was het gevolg van een ongeluk met een 'mallejan'. De 'mallejan' was van houtzagerij Verwoerd. Er werden bomen mee vervoerd. Maar het was winter, de wegen in het Veld waren bevroren. Leverland is gevallen en de 'mallejan' ging over zijn voet. Hij bleef in Utrecht, kwam pas in april - illegaal over de Lek - naar Culemborg terug. Tijdens het ziekentransport had hij een flinke longontsteking opgelopen.

De groentekar uit het verhaal moet van de firma Koes geweest, van de Havendijk; helemaal zeker is dat niet.

Heeft u aanvullingen? We houden ons aanbevolen. (red.)

UIT DE ANNALEN VAN DE HEERLIJKHEID WERTHERBROEK

HEINZ WEYER

Tot de bezittingen die de heren van Culemborg ook over onze landsgrenzen hadden, behoorde eeuwen lang het Duitse Werth en Wertherbroek. Deze gecombineerde heerlijkheid was in de veertiende eeuw door huwelijk van heer Hubert van Culemborg met Jutta van der Lek aan de heren van Culemborg gekomen. In het begin van de achttiende eeuw werden beide heerlijkheden verkocht.

Werth ligt vlak over de grens, aan de Oude IJssel, ten zuid-oosten van Isselburg en Anholt; Wertherbroek ligt drie kilometer ten zuiden daarvan. Werth behoort thans tot de gemeente Isselburg, Wertherbroek daarentegen valt onder een andere gemeente, de gemeente Hamminkeln. In 1976 knoopte de gemeente Isselburg na drie en een halve eeuw weer banden aan met de stad Culemborg. Te gedenken was toen dat heer Hubert van Culemborg in 1426 stadsrechten aan Werth had gegeven.

Nu, twintig jaar later, heeft men vanuit Wertherbroek andermaal contact met Culemborg gezocht. Wertherbroek viert in 1996 haar zevenhonderdjarig bestaan. Culemborg is daarbij aanwezig: op 19 april, wanneer ons medelid Bert Blommers in 'Wertherbruch' de herdenkingsrede uitspreekt en ons Koninklijk Stedelijk Muziekkorps Pieter Aafjes er 'acte de présence' geeft, maar ook op 11 mei, wanneer de leden van Voet met de bus op zomerexcursie gaan, naar Werth, Wertherbroek en Anholt.

In het onderstaande artikel trekt de heer Heinz Weyer, 'buitenlid' van ons genootschap te Wesel, een draad door zeven eeuwen geschiedenis van 'het broek van Werth'. Het artikel is eerder verschenen in het 'Jahrbuch 1996' van de 'Kreis Wesel'.¹ (red.)

ZEVEN EEUWEN BROEKLAND

Het gebied dat we later de heerlijkheid Wertherbroek zijn gaan noemen, behoorde oudtijds tot het 'Land Aspel'. Dit 'Land' was geen aaneengesloten gebied, maar bestond uit een uitgebreid goederencomplex dat toebehoorde aan de heren op de burcht Aspel.

In de tijd dat Anno aartsbisschop van Keulen was (1056-1075), heeft vrouwe Irmentrud - zij was de laatste dochter van graaf Godizo van Aspel - dit goederencomplex, met de kapittelkerk te Rees, aan het aartsbisdom Keulen

¹ De tekst van het artikel werd vrij vertaald en bewerkt door Bert Blommers en Jos Jakobs. De auteur gaf zijn toestemming voor enkele verduidelijkingen.

geschonken. Sedertdien waren de bisschoppen van Keulen de geestelijke én wereldlijke heren over de Aspelse goederen.

Wertherbroek vinden we in deze tijd nog niet genoemd. Dat gebeurt pas twee eeuwen later. Voor het eerst wordt het dan vermeld in een oorkonde waarin de Keulse aartsbisschop Siegfried heer Hendrik van der Lek beleent met *"een deel van het broekland dat voor zijn (Hendriks) Burcht te Werth ligt, en dat aan ons (de bisschop) toebehoort"*.

Hendrik kreeg toestemming dit moerassige land te ontginnen. Hij land kreeg hij als erfelijk, *ligisch* leen. Zo'n leen verbond een leenman, die immers ook lenen van andere heren kon hebben, in geval van een conflict tussen die heren allereerst die leenheer te dienen aan wie hij zich door zo'n leen verbonden had.

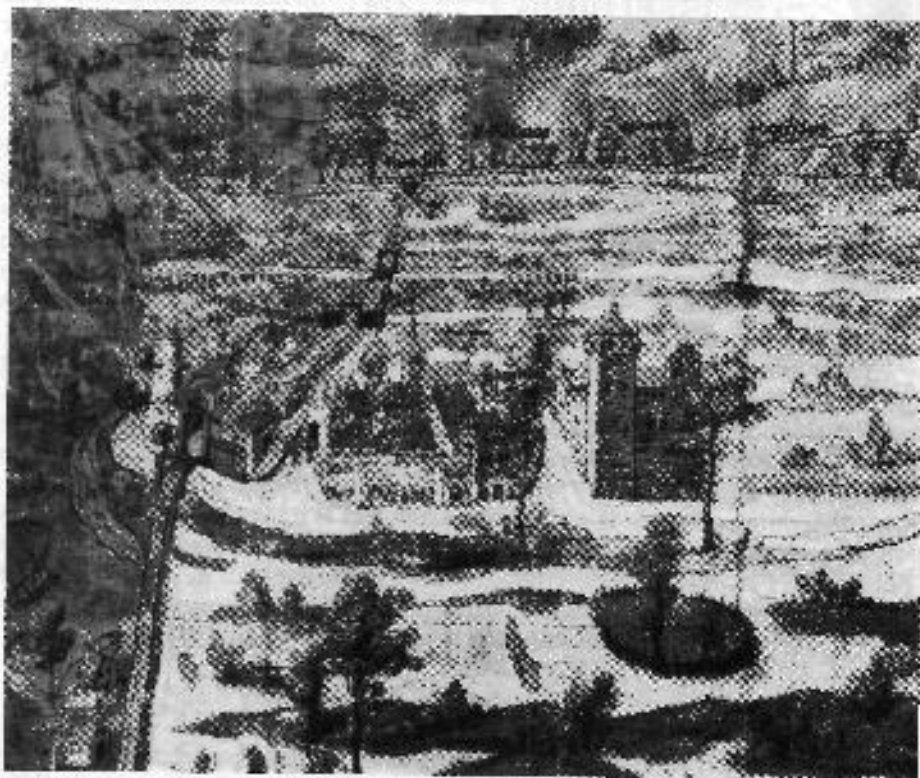
De genoemde oorkonde is van 3 april 1296. Het is dáárom dat Wertherbroek dit jaar, in 1996, terugblijkt op zijn zevenhonderdjarig bestaan. De originele oorkonde is nu niet meer te vinden, maar er bevindt zich in het Rijksarchief in Gelderland te Arnhem - in het Archief van de heren en graven van Culemborg - nog wel een afschrift van. Dit afschrift werd rond 1535 gemaakt.

EIGEN KERK

Ridder Hendrik van der Lek was een Hollandse edelman. In de Krimpenerwaard, rond Lekkerkerk, lag de heerlijkheid waarnaar hij zich noemde. Hoe hij in het bezit van het slot Werth (*'castrum suum tun Weerde'*) is gekomen, is niet helemaal duidelijk. In de lokale geschiedschrijving wordt enkele keren het vermoeden geuit dat Hendrik dit door een huwelijk met de erfdochter van de heer van Werth heeft verkregen. Hiertegen pleit echter dat Hendrik in 1271 met Jutta von Borselen getrouwd blijkt te zijn; in mei 1296 blijkt hij gehuwd met Heilwich van Bentheim. Mogelijk is evenwel dat Hendriks vader - die ook Hendrik heette - met een dochter van Werth huwde. Hier is echter niets zeker. Tot de rechten die Hendrik bezat, behoorden naast een belangrijke Rijntol te Schmitthausen onder andere een marktgeld (de *'schmale Zoll'*) dat

te Bocholt werd geheven.

Over de eigenlijke ontginning van het moerassige broekland vertellen de bronnen ons niets. Het lijkt ons denkbaar dat Hendrik, die in 1305 voor het laatst in de bronnen voorkomt, of zijn zoon Peter, daartoe opdracht heeft gegeven aan Hollandse ontginningswerkers, die daarin immers zeer bedreven waren. Rond deze tijd waren ze ook op andere plaatsen in de omgeving actief.

De stad Werth, fragment van een gekleurde kaart van de Oude IJssel met Werth, Wertherbruch en Bocholt, eind 16e eeuw. Uit "Salmsches Kartenarchiv".

Heer Peter zorgde ervoor dat zijn 'dorp in het broek' enkele belangrijke rechten kreeg. Ze waren medebepalend voor de verdere ontwikkeling van Wertherbroek.

Zo twistte hij, in ieder geval sinds 1313, met het kapittel te Rees over de tienden die daaraan uit het Werther Broek betaald moesten worden. Tot een vergelijk kwam het op 15/16 april 1318. Heer Peter verplichtte zich toen om jaarlijks op St. Maarten (11 november), wegens de grove en smalle tienden,

honderd mud haver bij de korénschuur van de kerk te Rees af te leveren. Omdat de afstand tot de moederkerk in Haldern groot was en de wegen slecht waren, kreeg hij als tegenprestatie toestemming om te Wertherbroek een kerk te stichten ter ere van Maria. Deze Maria-kerk kreeg tevens het recht van dopen en begraven en tot het bedienen der andere sacramenten. Heer Peter en zijn opvolgers kregen verder het recht de pastoor voor te dragen. De kerk te Rees hield echter het benoemingsrecht.

Dit èn de plicht van de inwoners van Wertherbroek om te Haldern aan het

'Sendgericht' (een jaarlijks rondtrekkende bisschoppelijke rechtbank) deel te nemen maken het overigens niet aannemelijk dat Wertherbroek in deze vroege periode al een volledig zelfstandige parochie was.

GEKOPPELD AAN WERTH

Drie jaar later, op 18 augustus 1321, beleende de Keulse aartsbisschop Hendrik heer Peter van der Lek en maakte hem tot zijn burgman op de burcht Aspel. Het is in deze oorkonde dat we een aantal voor de geschiedenis van Wertherbroek belangrijke zaken kunnen lezen.

Voor het eerst worden daarin de grenzen van het Broek duidelijk omschreven:

"het Broek en de landerijen die in een gebied liggen dat in de lengte aan de ene zijde Segedike (d.i. Seewall op de grens met Loikum) genoemd wordt en aan de andere zijde Caltuort (de Kahlfurter Heide is nog steeds een begrip), en dat insgelijks, in de breedte ligt tussen aan de ene kant een berg die Wittenhorst genoemd wordt (bij Haldern), en aan de andere kant de Oude Ijssel (nu de kleine Issel)..."

In de komende eeuwen zouden er nog diverse onenigheden ontstaan over de grenzen van het broek, niet alleen tussen de hoge heren maar ook tussen kleine lieden.

Verder blijkt uit de beleningsoorkonde ook dat de heer van der Lek een

bijzonder voorrecht kreeg. Hij ontving "de hoge en lage rechtspraak, ook waar die ons en onze kerk aangaat". Onderworpen aan de hoge rechtspraak waren die misdrijven waarop als straf de dood of een lijfstraf stond (zoals moord, doodslag, lijfschade, verkrachting, brandstichting, diefstal en beroving) alsmede civiele zaken van een hogere aard (die raakten aan persoonlijke vrijheid en grondbezit). Tot de lage rechtspraak behoorden de overige overtredingen, die met lagere straffen bestraft werden, en twisten over schulden of roerende goederen. Ook dit rechtsprivilege was nadien nog vele malen onderwerp van geschil.

Van belang voor de toekomst van Wertherbroek was tenslotte de passage over de leenopvolging:

".., dat hem in de bovengenoemde rechten en plichten zal volgen zijn legitieme erfgenaam, de heer van der Lek die dan bezitter der burcht Werde is, die bij Aspel ligt, en niemand anders; onverlet latende de rechten der kerk op haar tienden uit de genoemde landerijen en broekgebieden".

Hier werd Wertherbroek dus ten nauwste met Werth verbonden: de belening met Wertherbroek was voortaan gekoppeld aan het bezit van Werth. Men zou dit wel het begin van de 'heerlijkheid Werth' kunnen noemen. Immers, bij latere beleningen treden de leenmannen veelal nog slechts op als heren van Werth; de belening met Wertherbroek is dan zonder expliciete vermelding inbegrepen.

Deze combinatie van lenen is opmerkelijk. Immers de bisschop van Munster was de leenheer voor het Westfaalse Werth. Dit betekende dus dat de aartsbisschop van Keulen zich bij de belening met Wertherbroek, dat een Rijnlands leen was, afhankelijk maakte van de beslissing van een andere kerkvorst. De heren van Werth (en Wertherbroek) lieten het bestuur over de beide plaatsen later over aan één persoon (de drost of ambtman), maar dit deed niets af aan het feit dat Werth tot het Munsterse territorium en Wertherbroek tot het bisdom Keulen, later tot het hertogdom Kleef behoorde.

RECHTER EN HEYMRADEN

Opvolger van Peter van der Lek was zijn zoon Hendrik. Deze moet - op zijn laatst in 1342 - kinderloos zijn overleden. Hubert van Culemborg werd nu de nieuwe heer van Werth en Wertherbroek. Hij was gehuwd met Jutta van der Lek, een dochter van heer Peter. De heren van Culemborg vormden een invloedrijk geslacht dat zijn machtspositie onder meer door goede huwelijken nog verder wist uit te bouwen. Hoe geducht deze nieuwkomers waren, blijkt onder andere uit een oorkonde van 3 oktober 1344. Hierin liet de machtige graaf van Kleef de heer van Culemborg en zijn zoon de plechtige belofte doen dat zij hem elke schade zouden vergoeden die hem door de Culemborgers of

door "uns ghesinde of yeman die uns thogehoert van den huys ten Weerde of uten broke van den Weerde mit hore tobehoringe" zou worden toegebracht.

Een eerste duidelijke aanwijzing dat er in Wertherbroek rechtspraak werd uitgeoefend, vinden we in een oorkonde uit het jaar 1366, die werd uitgereikt door niet bij name genoemde *Rechter en Heymraden* (schepenen) in *Wertherbroek*. Het stuk zelf gaat over een erfrente uit een stuk grond in het Wertherbroek die aan het klooster Mariënthäl wordt geschonken. Aan het dokument hangt een zegel. Op het zegel staat een burcht met drie torens. Dit zegel vinden we ook op latere dokumenten. Te eniger tijd heeft dit zegel de functie van een schepenzegel gekregen, want de rechter gebruikte, aantoonbaar vanaf 1531, een eigen zegel dat hij mede aan de oorkonden hing. Het randschrift van het oorspronkelijke zegel luidt: SIGILLUM PALUDIS DE WERDE (d.i. zegel van het broek van Werth). De zegelafbeelding zelf kon tot nu toe niet bevredigend verklaard worden; er zijn namelijk geen aanwijzingen dat er in Wertherbroek ooit een burcht gestaan heeft.

Reeds negen jaren eerder, in 1357, komen we als getuige in een oorkonde al een Dietrich von Wilgenhaven tegen. Deze is 'in *Weyderbruke iudex*' (=rechter). Het is zeer waarschijnlijk dat al in deze vroege fase van de gecombineerd Rijnlands-Westfaalse heerlijkheid Werth bestuur en rechtspraak (door ambtman en rechter) door één en dezelfde persoon werden uitgeoefend. Al in 1349 komen we namelijk in de stadsrekeningen van Wesel de genoemde Von Wilgenhaven tegen als drost/ambtman van Werth. In later tijd werden deze taken echter door meer personen verricht; zo kwam er als hoge ambtenaar een rentmeester bij die de financiën beheerde.

STADSRECHTEN

Wertherbruch werd 'Kleefs' toen de Keulse aartsbisschop Frederik III in 1392 voor een hoog bedrag onder andere Aspel aan graaf Adolf van Kleef verpandde. Wertherbroek hoorde daarbij. Dit betekende dat de belening met Wertherbroek voortaan niet meer door de aartsbisschop, maar door de graaf, sinds 1417 de hertog van Kleef geschiedde. Ondanks pogingen daartoe, lukte het de Keulse kerk nadien niet meer het pand te lossen.

Op 8 april 1426 gaf de toenmalige leenman, heer Johan van Culemborg, - op hun verzoek en wegens door hen verleende trouwe diensten - aan zijn onderdanen in Werth én Wertherbroek bepaalde voorrechten die de basis van het stadsrecht van Werth vormden. Het ging daarbij om ongeveer 60 artikelen, die vooral een verordening op het gerecht vormden, maar evenzeer het burgerlijke leven aangingen. Zo werden daarin bijvoorbeeld ook het erfrecht, de weerplicht, de bebouwing, belastingen en inkomsten geregeld. Een middeleeuwse stad in de volle zin des woords kwam hierdoor naar de mening van deskundigen niet tot stand; daarvoor waren de verleende rechten niet volledig

genoeg. Belangrijk voor ons is evenwel dat het hierbij om **gemeenschappelijke** rechten ging die in ieder geval voor Wertherbroek een verdere ontwikkeling gaven aan een reeds bestaande rechtstoestand.

ONDER DE PALLANDTS

Aan de lange rij mannelijke heren van Culemborg kwam een einde met Jasper van Culemborg. Hij overleed op 29 november 1504. Als vrouw van Culemborg trad nu zijn kinderloos gebleven dochter Elisabeth aan. Zij stond in hoog aanzien bij koning Philips de Schone en keizer Karel V. Haar tweede echtgenoot, Antony van Lalaing, was stadhouder van Holland en Zeeland. In hun tijd was Culemborg een belangrijke plaats. In 1555 verhef Karel V Culemborg tot graafschap. Floris van Pallandt, achterneef en erfopvolger van vrouwe Elisabeth, werd de eerste graaf. Deze graaf die in hoog aanzien stond, verzette zich in de Nederlandse vrijheidstrijd tegen de Spanjaarden. Hij moest daarom Culemborg ontvluchten. Verblijf hield hij daarna op zijn bezittingen in Duitsland, waaronder de heerlijkheid Werth.

Door zijn eerste vrouw, een lutherse, veranderde de streng katholiek opgevoede Floris van religieuze gezindheid. In Werth en Wertherbroek kwam het hierdoor tot een beeldenstorm. Uit 1572 is een bezwaarschrift bewaard gebleven waarin de inwoners van Wertherbroek bij hun landsheer, de hertog van Kleef, klagen over de *'schandelijke verwoestingen'* die de graaf van Culemborg zelf in hun kerk zou hebben aangericht; geen altaar of doopvont was meer heel gelaten. Het feitelijke tijdstip waarop in Wertherbroek de Reformatie zich voltrok, laat zich niet vaststellen. De overgang naar het protestantisme was, zoals in vele plaatsen, een langdurig proces dat zeker niet altijd door de bevolking werd gesteund. Vast staat dat al in 1567 met

Floris de I.

Graaf Floris I. Afbeelding uit *"Beschryvinge en afbeeldinge van de graven en gravinnen van Kyulenburg"*, handschrift in huisarchief Waardenburg en Neerijnen (RA Gelderland).

Johannes Ligarius een lutherse predikant in Wertherbroek actief was. Voor het Kleefse hof, waar de invloed van de katholieke raadsheren groot was, waren de klachten uit Wertherbroek aanleiding de plaats te laten bezetten. De inwoners moesten nu de hertog huldigen. Gevolg was wel dat ze voortaan ook onder de Kleefse belastingen kwamen te vallen; voor die tijd hadden ze slechts aan de Culemborgers moeten betalen. De oorlogshandelingen tussen Spanjaarden en Nederlanders richtten ook in de heerlijkheid Werth grote schade aan. Keer op keer bezetten troepen soldaten de buurtschappen en werd er geplunderd. De bevolking werd door alle partijen misbruikt en in het nauw gebracht. De heerlijkheid Werth lijkt vanaf 1581 tot het moment dat het door Engelse en Hollandse troepen veroverd werd, doorlopend door de Spanjaarden bezet te zijn geweest. Ooggetuigenverslagen en berichten uit die tijd getuigen ervan dat er veertien jaar lang niemand in Wertherbroek had kunnen wonen.

Pas in 1603 lukte het Floris II opnieuw door de hertog van Kleef met Wertherbroek beleend te worden. De wederopbouw van de verwoeste heerlijkheid zorgde voor enorme kosten. De schade beliep volgens schattingen meer dan 200.000 gulden. Floris heeft zich echter blijvend voor het herstel van zijn heerlijkheid ingezet. De geldmiddelen die hij daarvoor, voor behoud van neutraliteit én voor vrijwaring van doortrekkende troepen nodig had, probeerde hij - ondanks felle weerstand van de inwoners - voor een deel door nieuwe belastingen te dekken.

GEORG FREDERIK

In 1609 stierf met hertog Johan Willem van Gulik, Kleef en Berg de Kleefse hertogelijke familie uit. Voor wat het hertogdom Kleef betreft was het uiteindelijk de Keurvorst van Brandenburg die in de strijd om de opvolging aan het langste eind trok. Deze vorst ging in 1613 over tot de gereformeerde geloofsbelijdenis.

Na het kinderloos overlijden van Floris II in 1639 kwam Wertherbroek aan een verwante tak van de graven van Waldeck. Van een nieuwe belening kwam het echter pas in 1651, toen graaf Georg Frederik van Waldeck een belangrijke positie ging innemen aan het hof van de 'Grote Keurvorst', Friedrich Wilhelm van Brandenburg. Graaf Georg Frederik, die later in Nederlandse dienst trad, nam aan vele veldtochten deel, zoals aan de bevrijding van Wenen op de Turken in 1683. Hij spande zich er voortdurend voor in om verbonden tussen de protestantse staten tot stand te brengen. Georg Frederik werd in de Rijksvorstenstand verheven; in de Nederlanden werd hij veldmaarschalk.

De Waldeckse graaf bemoeide zich echter met meer dan de grote politiek alleen. Hij beijverde zich ook om de zaken in zijn verspreide bezittingen te regelen. Zo bevestigde hij in 1651 de inwoners van Werth en Wertherbroek

in hun aloude privileges. Wat later vaardigde hij een verordening uit op de procesvoering en op de landtollen, verbood hij aan rechter en inwoners het plaatsen van meibomen, en trof hij maatregelen ter bescherming van de wildstand en zijn jachtrecht.

Meer dan eens trokken in deze tijd rovende en plunderende huursoldaten door de omgeving van Werth. Verschillende verslagen getuigen van de schade. Een lijst uit 1673 geeft de namen van 73 inwoners van Wertherbroek van wie alleen al aan vee 133 paarden, 430 koeien, zeven kalveren, 255 varkens en 47 biggen waren gestolen. Aan onvreemd voedsel, kleding, huisraad en veevoer kon daar vaak nog het nodige aan toegevoegd worden.

BETWISTE RECHTEN

Georg Frederik stierf in 1692. Hij liet Werth en Wertherbroek na aan zijn twee jongste dochters Sophia Henriëtte, hertogin van Saksen-Hildburghausen, en Albertine Elisabeth, gravin van Erbach. De beide erfgenamen werden nadien echter keer op keer geconfronteerd met Brandenburgse eisen, eisen die er voorheen zo niet waren geweest.

Wat betreft de eis om bij te dragen in de Brandenburgse belastingen, kwam men uiteindelijk tot een vergelijk: er werd een vaste bijdrage van 700 Reichstaler overeengekomen, die jaarlijks betaald moest worden. Twistappel bleef evenwel de rechtspraak. Van Waldeckse zijde hield men vast aan een recht van Appèl op het Culemborgse Hof; men ging niet accoord met een hoger beroep op de Kleefse rechtbank. Brandenburg haalde uiteindelijk ook een streep door de oude 'herendiensten' die de inwoners van Wertherbroek voornamelijk in het 'buitenlandse' deel der heerlijkheid - dus in Werth; daar was immers het slot van de heren van Wertherbroek -, moesten vervullen.

Andere twisten betroffen een gemene weide (of meent) die Dierte of Isselbusch heette. De stad Isselburg claimde hier eigendomsrechten; aan de Waldeckse kant poneerde men daarentegen dat de weide geheel binnen de in 1321 genoemde grenzen van het Wertherbroek lag. De kern van het conflict ging ondertussen over meer dan de omvang der weide. Voor de heer van Wertherbroek betekende een groter territorium vooral een groter gebied waar hij belastingen kon heffen. En ook voor de inwoners van Wertherbroek waren de inwoners van Dierte belangrijk. Zij droegen immers hún deel bij aan de op te brengen belasting van 700 Reichstaler. De twist werd in 1694 opgelost: Isselburg kreeg het westelijke deel van de weide (de Dierte); het oostelijke deel (het Isselbusch) bleef bij Wertherbroek.

VERKOOP

Van de beide Waldeckse zusters overleed in 1702 Sophia Henriëtte. Werth en Wertherbroek kwamen nu aan haar zoon, Ernst Frederik van Saksen-

Hildburghausen. Deze kleinzoon van Georg Frederik verkocht Werth en Wertherbroek in eerste instantie in 1709 aan de Pruisische veldmaarschalk en rijksgraaf Alexander Hermann van Wartensleben. Achtergrond van de verkoop was Ernst Frederiks wens zich een cavallerieregiment en een charge als generaal-majoor te kunnen verwerven. De graaf van Wartensleben, een vertrouweling van de Pruisische koning, diende daarvoor een deel der benodigde penningen op tafel te leggen én zijn invloed aan het hof aan te wenden. De transactie ging evenwel niet door. De bisschop van Munster, die leenheer voor Werth was, onthield zijn toestemming. De bisschop kocht Werth in oktober 1709 zelf aan, voor een bedrag van 75.000 Taler. Hierdoor kwam een einde aan het eeuwenlange samengaan van Werth en Wertherbroek in de 'heerlijkheid Werth'.

Het Wertherbroek, fragment van de eerder afgebeelde kaart. Rechtsonder de kerk van Wertherbroek.

De onderhandelingen over de verkoop van Wertherbroek duurde nog tot 16 november 1715. Pas toen werd een koopovereenkomst tussen Ernst Frederik en de graaf van Wartensleben gesloten. Wertherbroek werd voor de prijs van

in totaal 42.500 Rijkstaler verkocht. Onder de verkoop vielen verschillende bezittingen zoals de goederen Rodehorst en Kaiserhorst, boerderijen, tienden, tijnsen en bieraccijnzen alsook enkele kerkelijke en burgerlijke rechten. Naar de Pruisische koning toe had de graaf van Wartensleben al in 1712 afstand gedaan van de souvereiniteit en het appèlrecht op Culemborg. In ruil daarvoor had hij de verzekering gekregen dat hij de overige oude rechten zou blijven houden. Pas in 1716 kon ook een ander twistpunt, over het bezit van het tussen Werth en Wertherbroek gelegen gebied Middeldonk opgehelderd worden. Niet de bisschop van Munster, maar de graaf van Wartensleben kreeg hiervan het bezit.

In de jaren die volgden, zouden er echter nog voortdurend twisten zijn, met name tussen de graaf en de 'koning in Pruisen', vooral over diens heerlijke rechten, het betalen van Brandenburgse lasten en de inkwartiering van troepen. Ook voor de inwoners waren de rechten van de heer en de te betalen belastingen nog regelmatig oorzaak van grote onenigheid met de graaf en zijn ambtenaren.

In 1754 werd Wertherbroek tot een vrij eigen goed gemaakt: Wertherbroek was voortaan geen leen meer. In de nasleep van de Napoleontische veroveringen, in het begin van de vorige eeuw, hield de heerlijkheid Wertherbroek op te bestaan. De inspanningen van haar bezitter, Carl Alexander Wilhelm von Wartensleben, teneinde zijn rechten hersteld te krijgen bleven hierna zonder succes. In 1843 verkocht hij de hem nog resterende bezittingen en rechten.

Een uitvoerige beschrijving van de geschiedenis van Wertherbroek, inclusief bronvermeldingen, kunt u vinden in het boek dat in april zal verschijnen in het kader van de viering van het zevenhonderdjarig bestaan van de '*oude heerlijkheid Wertherbroek*'.

Planungen für Jubiläum laufen

Gäste aus dem Niederländischen Culemborg wollen sich beteiligen

Die Delegation aus Culemborg besichtigten mit den Gastgebern aus Wertherbruch auch die Windmühle im benachbarten Werth. Foto: el

Hamminkeln-Wertherbruch (el).

Der historische Arbeitskreis des Hamminkelner Stadtteils Wertherbruch plant bereits seit Jahren die Feiern zum 700jährige Ortsjubiläum im kommenden Jahr. Die Vorbereitungen waren Thema bei Gesprächen mit einer Delegation aus dem niederländischen Culemborg. Die Gäste waren am Wochenende nach Wertherbruch gekommen, um mit den deutschen Heimatfreunden über mögliche Beiträge an den Fest-

veranstaltungen im kommenden Jahr zu sprechen.

Die Delegation bestand aus Mitgliedern eines heimatkundlichen Vereins, der sogenannten „Oudheidkundig Genootschap A. W. K. Voet van Uedheusden“, der nach einem Prediger des 18. Jahrhunderts benannt ist. Die Beziehungen zwischen den beiden Orten sind bereits alt und gehen auf das 14. Jahrhundert zurück.

Op 30 april 1995 brachten bestuursleden van "Voet" een bezoek aan Wertherbroek. Het "Bocholter Borkener Volksblatt" besteedde hier op 3 mei 1995 aandacht aan. Links op de foto Heinz Weyer.

HOERA!

WE WAREN DE OORLOG GOED DOORGEKOMEN - VERMAGERD, MAAR WEER BIJ ELKAAR

Uit het familieverhaal van J.A. Prins-Meijer

J.E. PRINS

Wollebrand Prins (1889-1970) was de eerste vice-voorzitter van 'Voet', hij was kerkvoogd van de Nederlands Hervormde Kerk en bestuurslid van de Oudheidkamer. Hij had een 'meubelmagazijn' aan de Markt, in het pand 'in den Keijser'. Voorheen zat er de drukkerij van Blom & Olivierse. Prins had er vaak gasten, was kort voor de oorlog ook een 'pensionbedrijf' begonnen.

Zijn vrouw, mw. J.A. (Jo) Prins-Meijer (1893-1982), hield een dagboek bij. Voor Culemborg zijn er nauwelijks dagboeken beschikbaar die ons de belevenissen van stadgenoten in de Tweede Wereldoorlog uit de doeken kunnen doen. De heer J.E. (Egbert) Prins bekortte voor ons, voor de jaren 1940-1945, het door zijn moeder geschreven familieverhaal 'Het leven van de Prinsen in Huize In den Keijser'. Hij bericht ons, ter inleiding, het volgende:

'Tussen mijn vijftiende en twintigste verjaardag speelde het zich af, mijn moeder stelde het op schrift: de strijd om het bestaan van een Culemborgs gezin gedurende de angstaanjagende oorlogstijd. Soms was ik er persoonlijk getuige van, soms ook niet. Bij het lezen ervan krijgen flarden van herinneringen weer hun plaats, op de tijds van de vijf jaren bezetting die - na een accumulatie van veel ellende - zijn eind vond in de climax van de bevrijding.

De ouderen onder ons zullen in het hieronder weergegeven relaas veel herkennen. Met een goede dosis verbeeldingskracht, zullen de jongeren zich iets voor kunnen stellen van de ontlasting die in mei 1945 de bevrijding teweeg bracht. Voor sommigen was dat moment echter tevens een moment van de waarheid, waarbij de hoop op overleving van een dierbaar familielid of een goede vriend de grond werd ingeboord. Met z'n viere gingen wij de bezettingstijd in, en met z'n viere kwamen we er weer uit: Wol en Jo Prins en hun zonen Bart en Egbert Prins, die woonden op Markt 13.' (red.)

10 MEI 1940

'En toen kwam de oorlog -

Wij sliepen op onze slaapkamer boven de huiskamer en hoorden 's nachts de telefoon rinkelen bij luitenant Douw, de verbindingsofficier van het 3e legercorps, dat in onze tuinkamer zijn hoofdkwartier had. We hoorden zijn antwoorden en begrepen dat de Duitsers de grens hadden overschreden. Hij stak zijn hoofd door onze deur en vertelde het ons. De luitenant moest dadelijk weg. We zetten thee, in angst en vreze. Toen hoorden we vlieg-

machines. 't Luchtdoelgeschut op de "Bol" kwam in werking. Er was geen stuiten aan. Onze gasten kwamen in de huiskamer luisteren naar de radio, die waarschuwde voor parachutisten. We zagen stippen in de lucht. Alles ging ongeregeld, die 10de mei van 1940. De gasten waren hevig verontrust.

De 11de mei vertrokken veel tijdelijke gasten, die aan de bunkers aan de Diefdijk hadden gewerkt - als opzichters en tekenaars. De radio maakte het landen van Duitse parachutisten en bombardementen op Rotterdam bekend. Er was een bebloede militaire jas gevonden op de "Bol", die bij ons werd gebracht voor onderzoek omdat Wol secretaris was van het Rode Kruis. Er zat alleen een portret van een meisje in, en honderden gedachten gingen door je hoofd. Allerlei ver-

halen deden de ronde: het koninklijk gezin naar Engeland gevlucht, de radio-uitzendingen in Duitse handen, Duitse parachutisten geland in Nederlandse uniformen. De vaste gasten kwamen beneden slapen in afwachting van wat zou gebeuren.

Voor het uitbreken van de oorlog ligt de Markt vol met zandzakken.

De 12de mei, om 5 uur 's morgens, begonnen de Duitse vliegtuigen over Culemborg te vliegen. Toen buiten de stad bommen vielen en vliegtuigen overscheerden, zocht iedereen dekking in de gang. In de loop van de dag werd *Sprokkelenburg* gebombardeerd. Spionnen hadden doorgegeven dat het Nederlandse hoofdkwartier daar was gevestigd! Ze wisten niet dat juist op dat moment de hogere militairen in hotel Vulto bijeen waren. Alleen de oppasser was hoog in het huis bezig koffers te pakken en zeilde met een ledikant naar beneden in het grasveld, ongedeerd!

Het vluchtende leger werd - over Culemborg heen - beschoten, en een paar verdwaalde scherven sloegen een gat in het afdak van het fietsenrek en in de

deur van het schuurtje. De legers trokken zich terug op Holland. Er heerste een nerveuze stemming. Een luitenant die bij ons was ingekwartierd, werd door eigen soldaten neergeschoten omdat hij zo vlug het wachtwoord niet kon zeggen. We waren diep onder de indruk.

Opnieuw alarmerende berichten: De Duitsers zouden gasbommen gebruiken. We richtten de achterkamer achter de winkel in als gasvrije kamer voor het geval het nodig zou zijn. Alle reten werden dichtgeplakt met papier, en schalen water en doeken werden klaargezet om natte doeken voor (onze) neus en mond te kunnen binden. We groeven een oude pompaansluiting op omdat men vertelde dat de waterleiding zou worden vergiftigd.'

NAAR BEUSICHEM

'De 13de mei kregen we aanzegging dat Culemborg moest worden ontruimd. Holland moest worden beschoten en Culemborg lag in het schootsveld. Alle Nederlandse militairen waren al vertrokken naar Meerkerk. Telefoonverbindingen met Holland waren verbroken. De inundaties op fort Spoel en Everdingen werkten niet. Voor zes uur 's avonds was Culemborg ontruimd. Wol, Bart, Egbert en ik vertrokken, ieder met een fiets in de hand waarop de nodigste kleding en een deken, verder niets. Wol en ik gingen het hele huis nog eens rond. Het zou platgeschoten worden. Het is niet te beschrijven wat we voelden toen we de deur in het slot trokken! We gingen in dichte rijen naar Beusichem, de vijand tegemoet. Duitse vliegtuigen scheerden over onze hoofden. In het westen hing de rook van het brandende Rotterdam. Het ging alles ordelijk en in drukkende stilte.

In Beusichem kregen we onderdak bij de familie Koedam aan het Marktpllein, in de goede kamer. De mannen rolden zich in de deken op de grond, de dames zaten in de stoelen, maar van slapen kwam niet veel. De kanonnen op de Grebbelinie rommelden aan één stuk tot ze 's morgens in de vroege plotseling verstomden.... Nederland had gecapituleerd.

We gingen terug, naar huis. Alles stond er nog, gelukkig!, en een van de gasten die eerder terug was, had zelfs bloemen op een tafeltje buiten in de tuin gezet, ter ere van mijn verjaardag - 14 mei 1940.

De Duitse militairen bezetten Culemborg en 't leven ging schijnbaar zijn gewone gang.'

De bezetting viel anders uit dan men verwachtte. Het is vooral de lange duur geweest die de ontworping van de Nederlandse samenleving stap voor stap naar de hel bracht die de laatste oorlogsjaren vormden. Als we halverwege het relaas de draad weer oppakken lezen we:

EEN HUIS VOL EVACUÉS

'De oorlog ging verder, de tijden werden slechter, de Duitsers geslepen in het uitdenken van noodmaatregelen.

In 1942 werden de bombardementen op Duitsland en Engeland heviger en 't brommen van de vliegtuigen, als ze 's nachts over kwamen, was zeer indringend. Wol schrok dikwijls op en soms trilde hij helemaal als hij dacht aan de verwoestingen die de bommen veroorzaakten. Zo nu en dan zag je hel licht en kwam een brandend vliegtuig in de verte naar beneden. Het was een reden om onze kluiskeeper als schuilkeeper in te richten. Een schop en breekijzers waren deel van de inventaris voor 't geval de deur door neervallend gesteente zou zijn gebarricadeerd.

Er kwam een stroom van évacués uit Den Haag, mensen die uit hun huizen gezet waren door de Duitsers. In november '42 kwamen drie dames bij ons, in december nog eens twee echtparen, waaronder de familie Gramberg (*De heer Gramberg was oud-KNIL-generaal en zou een leidende rol gaan spelen in de Culemborgse ondergrondse*). Ineens was het huis overvol mensen. De kisten en koffers van de évacués werden opgeslagen in de winkelruimte, die inmiddels geheel was leegverkocht. Maar... de oorlog zou toch wel gauw afgelopen zijn. 't Werd druk in huis en met de évacués kwamen ook de conflicten binnen. Toch hebben we veel lief en leed gedeeld.

Na de vakantie ging Bart naar Delft voor zijn studie aan de T.H. Oudejaarsdag kwam er een wagen met "oudjes" uit Marienwaard. Wol's spoedig in medelijden ontvlambare aard bezorgde ons een 80-jarige dame, een eenzame ziel die, zeker voor het eerst van haar leven, dooreengerammeld werd op een boerenkar.

En steeds moeilijker werd het om aan voedsel te komen. De bonnen werden schaarser en menigmaal werden toegewezen bonnen op de helft ongeldig verklaard, en daar zat je dan. Maar het leven ging verder. Zo goed als het kon werden nieuwe kleren van oude gemaakt. Gordijnen veranderden in japonnen, de ramen waren toch afgeschermd met zwarte verduisteringsgordijnen.

Begin 1943 werden van de studenten loyaliteitsverklaringen gevraagd, wat Bart weigerde. 't Werd dus in Delft oppassen geblazen. (Op) 7 februari kwam Bart naar huis om zijn verjaardag te vieren. Gelukkig, want 's nachts was de beruchte overval op de studenten. Daarna was het een heen en weer gaan naar Delft op goed geluk, tot Bart geheel thuis bleef.

Nu stonden we voor het feit dat hij óf onder moest duiken óf in mei naar Duitsland zou worden getransporteerd. Ondanks goede hulp van vrienden slaagden we er niet in een onderduikadres te vinden. Bovendien wilde hij ons het risico niet aandoen en hoopte (hij) dat de Secretaris-Generaal van Opvoeding, Wetenschap en Cultuurbescherming gelijk zou hebben dat ze

goed zouden worden behandeld. Hij kwam terecht in Potsdam in een vliegtuigfabriek. (*Vandaar kon Bart vluchten, hij had valse papieren.*) In oktober '43 (*na een enerverende treinreis, met strenge controles*) wist hij ongemerkt ons huis binnen te komen, waar hij onderdook. Egbert die inmiddels aan de HTS in Utrecht studeerde, sliep voor zijn schuilhok.

De oorlog ging door, met zijn verschrikkingen waar hij woedde, en met zijn ellende in de bezette gebieden, waar de Duitsers streng de teugels aantrokken bij de opgelegde maatregelen; waar ze 't voedsel opeisten; waar kleding en wollen dekens werden ingevorderd; waar ze 't goud, zilver, koper en tin opeisten voor hun oorlogsproductie, waar fietsen werden afgepakt en radio's moesten worden ingeleverd.'

Voorjaar 1945. Blik vanuit het Culemborgse Veld. De weilanden staan onder water.

NOG GEEN VREDE

'Kerstmis 1943 en nog geen vrede!, en Bart boven met zijn oor op de vloer, om niets te missen van onze Kerstbijeenkomst. Om boven opgesloten te zitten en 's avonds te worden "gelucht" was erger dan Potsdam met zijn bombardementen! Bart kon dit leven niet volhouden en Wol bracht hem naar familie in Berkenwoude waar hij papieren kreeg en zich aansloot bij de ondergrondse. Maar dat betekende voor ons alle dagen in angst zitten.

En zo verliep de tijd en werd alles schaarser en schaarser, tot we in de suikerbietentijd kwamen. Ook kwamen de V-1's. Vreselijk! Het werd niet

alleen een wapenoorlog, maar voor velen een zenuwenoorlog. De V-1's en brandende vliegtuigen bezorgden (ons) slapeloze nachten. Uit een briefwisseling met mijn broer vernamen we dat mijn vader in een verpleeghuis was opgenomen. (Op) 1 juli kwam een telefoontje op het politiebureau binnen dat Pa was overleden. De reis naar Groningen zullen Wol en ik niet gauw vergeten. Toen kwam de V-2, die nog erger was en waarvoor we niet konden vluchten. En steeds werd de voedselvoorziening nijpender. In november 1944 was het: een halve liter melk per week, helemaal geen boter, vet 50 gram, geen gas en geen electriciteit, geen water - wat moet je beginnen? En dan de waarschuwing geen onderduikers in huis te nemen. Er stond een behoorlijke straf op! Daarnaast waarschuwde *Radio Oranje* voor onderduikers die vermomde verraders waren òf Duitse spionnen. Wat was waarheid, wat niet!

Duisland kwam in het nauw te zitten en dubbele waakzaamheid was geboden. (Op) 17 september 1944 zagen we drommen vliegtuigen overkomen. De lucht gonsde en bromde. Jagertjes begeleidden de vliegtuigen. Dan werden kleine stipjes gezien, en al gauw ging van mond tot mond: parachutisten bij Arnhem! Het mislukte, arme parachutisten.'

DE OORLOG KOMT DICHTERBIJ

'En nóg strenger werden de maatregelen van de bezetter.

Een deel van Nederland was reeds bevrijd. Egbert zat voor zijn praktisch werk in de polder Heerhugowaard. In huis was het druk. Gelukkig maar, want dan zouden we niet zo dikwijls en veel kunnen denken aan de gevaren die Bart en Egbert liepen. Bart met vervalste papieren, Egbert met zijn verklaring van onmisbaarheid bij de provincie Noord-Holland.

De echte oorlog kwam dichterbij. Van over de rivieren werd geschoten op Tiel en Rhenen, en op de herstellingsoorden in Utrecht. Het Rode Kruis had druk werk. Zieken werden uit de beschoten herstellingsoorden overgebracht naar elders of naar huis. Vanaf de overkant kwamen ziekenauto's de zieken soms bij ons afzetten, en die werden dan vanaf ons, als Rode Kruispost, verder getransporteerd.

Toen de Duitsers nog meer teruggedreven werden, de jonge mensen zeldzamer werden door onder te duiken, moesten de 55-jarigen er aan geloven. 't Was erg zenuwslopend, maar ik geloof dat het vele werk, de zorgen over voedsel, 't geloof in een spoedige afloop van de oorlog ons staande hielden. Toen er geen mensen meer genoeg waren om werk voor de Duitsers op te knappen en er danig werd gesaboteerd, werden tegenmaatregelen genomen door de notabelen van het bed te lichten. Met aan de ene kant de postdirecteur en aan de andere kant een bankdirecteur als buur kregen we het druk. Het Rode Kruis-embleem op de voordeur gaf ons een zekere immuniteit waar de burens van konden profiteren. De razzia's op joden volgden.

NOODKEUKEN - CULEMBORG

AAN DE DEELNEMERS !

Tot onze groote spijt is onze instelling verplicht met ingang van **29 April a.s. de levering van eten, althans voorloopig, stop te zetten.**

Brandstofgebrek is de voornaamste oorzaak en kunt U er ten volle van overtuigd zijn, dat door ons geen middel onbeproeft is gelaten om dit euvel te voorkomen.

Ook thans wordt nog door ons alles in het werk gesteld ten einde deze stopzetting zoo spoedig mogelijk op te kunnen heffen.

In overleg met het Distributiekantoor kunnen Uw voorinleveringsbonnen alsnog bij Uw leverancier worden ingeleverd.

C. J. DEN HOUTER,

Plaatselijk Leider.

F. J. VAN PLUUREN,

Directeur Keuken.

CULEMBORG, 26 April 1945.

A. T. V. & Z. C^b. - K 698 - 100

Gelukkig was Egbert teruggekomen uit Heerhugowaard. Hij arriveerde net voor zeven uur, de spertijd. De vervanging van de Duits-Oostenrijkse soldaten voor de bewaking van de spoorbrug door SS-ers haalde een streep door de rekening van de Culemborgse ondergrondse die al aardig grond onder de voeten had gekregen bij de Duitse soldaten (!)

Als laatste noodgreep van de Duitsers werd de dijk van de Rijn bij Arnhem doorgestoken. De Betuwe liep vol tot het Amsterdam-Rijnkanaal, dat pas klaar was gekomen. Dat gaf ook in Culemborg gevaar, en de mannen werden opgeroepen 't gevaar te keren door te werken aan de versterking van de dijk van het kanaal. Aan het polderbestuur was door de Duitsers de garantie gegeven dat niet zou worden gecontroleerd en (dat) niemand zou worden opgepakt.'

GRAMBERG DUKT ONDER

'Kerstmis 1944 en Oud-en-Nieuw werden stil gevierd. Angst en zorg benauwden ons. Van Bart hoorden we bijna niets. De beruchte Hongerwinter nam een aanvang. Van heinde en ver kwamen mensen over de rivieren voedsel zoeken in de Betuwe, maar ook wij moesten bij gebrek aan voedsel van de Centrale Keuken eten.

Culemborg zou beschoten worden. Ook dat nog! De kluis-kelder werd weer gereed gemaakt als schuilkelder en vluchtkarren werden aangeschaft. Zo vlug 't gerucht was aangewaaid, zo vlug stierf het weg. De vluchtkarren stonden bij het fietsrek, zonder fietsen.

Ik geloof dat door de 'spoorbrug-affaire' de Duitsers zochten naar generaal Gramberg, want op een avond kwam de *Grüne Polizei*. Het kunnen navertellen van dit bezoek is hiervan het prettigste, maar... Gramberg werd waakzaam!

Het viel niet te verhinderen dat onze dames évacués naar Friesland werden gestuurd. (Op) 26 Februari 1945 kregen wij een beschrijving van de reis. Ach, die arme évacués.

Daarna vond de bezetter het nodig dat er een NSB-burgemeester moest komen om de Culemborgers te temmen. Gelukkig ontliepen we de kans zulk een "kameraad" op te nemen. Wel kwamen er in maart "kameraden" kijken naar een kamer voor uitgehongerde NSB-vrouwen en -kinderen. Met veel gepraat en gevatheid kon die narigheid ook geweerd worden.

In maart werd het ook tussen de rivieren rumoeriger. Vluchtelingen kwamen en bij al de misère hebben we toch nog gelachen ook. We waren dankbaar dat we het beter hadden en hen konden helpen.

De spoorbrug werd beschoten.

Nogmaals inkwartiering van een bedrukte Duitser. Generaal Gramberg duikt onder. Om meer zekerheid te hebben duikt hij opnieuw onder, (nu) onder een andere naam. De *Grüne Polizei* zocht hem weer. De hongerende kinderen uit Rotterdam zijn uitbesteed en hadden een goede tijd.

Door Culemborg trokken de terugtrekkende legers, eveneens hongerig, haveloos, terneergeslagen en bang. Vooral voor Rusland - ze verwachtten de Russen hier. Ze waren bang Duitsland niet meer te zullen zien, niet over de IJssel te kunnen komen; we werden er zelf onzeker van, wisten niet wat we moesten geloven.'

14 MEI 1945

'De SS-bezetting van Culemborg werd bang en onzeker.

Er werd ook gesproken over voedsel (dat) door de Britse vliegtuigen (zou zijn) afgeworpen - een zucht van verlichting, maar Culemborg en de Betuwe

zaten ernaast!

De SS werd gevaarlijk. Ieder ogenblik marcheerden ze met stenguns door de straten. (Op) 5 Mei werden de vlaggen uitgestoken, zeer tegen de bevelen van de SS. Ze schieten een paar vlaggen stuk. Ze richtten op de mensen die uit de ramen hingen en elkaar toeriepen dat de oorlog was geëindigd.

Niemand wist iets erg precies! Officiële mededelingen waren er op de Ortskommandantur nog niet. Generaal Gramberg, met zijn Binnenlandse Strijdkrachten, moet zijn wapens afgeven en was enige tijd gevangene van Hauptmann Fitz, die de overdracht weigerde - *Befehl ist Befehl!* Gelukkig was Fitz geen SS-er, maar kapitein van de Wehrmacht, die soepeler was. Gelukkig kwamen de bevelen spoedig door en kon generaal Gramberg als hoofd van de stad optreden.

Die zaterdag was een vreugdedag! Onze gedachten gingen uit naar Bart. Waar zou hij zijn? Leefde hij nog, zou hij komen? Toch kregen we (toen) nog inkwartiering. De *Krieg* was over. Soldaten en officieren werden in hetzelfde huis ondergebracht. De stemming was fataal. De man met de stengun onder zijn arm vertrok de volgende dag zoals hij gekomen was: overspannen, teleurgesteld in de *Krieg*. Wat een ellende allemaal.

En ik wachtte op Bart!

Overal kwamen vlaggen tevoorschijn, klokken luidden over de stad. Mensen riepen vrolijk over en weer, het was of alle leed was vergeten en een gouden toekomst wenkte.

De Canadezen kwamen 's maandags de stad in. En weer kregen we inkwartiering, voor de laatste maal. Culemborg was in feeststemming.

De volgende dag werd Culemborg hermetisch gesloten! En daar zaten we met onze gasten. Niemand mocht de stad uit. De stad zou worden gezuiverd van minder gewenste personen. We hadden het huis weer vol met passanten. Er kon een NSB-er onder schuilen! Ze werden gezocht om hun gerechte straf te ondergaan. Eén van onze gasten maakte een eigenaardige indruk, weifelde te gaan staan toen het Wilhelmus door de radio klonk; zijn naam was in het nachregister niet te lezen, zo onduidelijk. Hij wilde proberen door de afsluiting van de stad te sluipen. We hebben hem nooit teruggezien.

Maar de stad was hermetisch gesloten! Daarom kon Bart ook niet komen, dachten we, of zou hij.....? En het onzekere hieromtrent deed je (de) blijdschap om het einde van de oorlog vergeten en je angst vergroten. Als Bart op mijn jaardag - 14 mei - niet komt, dan leeft hij niet meer, dacht ik.

Gelukkig dat we het ontzettend druk hadden en geen tijd om te denken. 14 Mei 1945 was de feestdag in mijn leven. Bart kwam! Wat een rust, wat een trots over zijn illegale werk! Wat geurde ik met hem en Toni, de leider van het illegale werk, toen hij met ons allen thee dronk! Ze kwamen maar even, om te laten zien dat ze nog leefden. Hoera! Wij waren de oorlog goed doorgekomen, wel vermagerd, maar we waren weer bij elkaar.'

ROND DE CULENBURG - DE STUDIEDAG

O.J. DE JONG

De studiedag 'Rond de Culenburg' ligt al weer enige tijd achter ons. Hij werd gehouden op zaterdag 27 november 1993. In een volle Fransche School kwamen toen zes inleiders de leden van 'Voet' vertellen wat zij wisten van de geschiedenis van de stad voordat die eigenlijk stad was. Ze vertelden over de dertiende eeuw, een eeuw waarin zich telgen uit de familie Van Bosinchem (Beusichem), temidden van andere geslachten, ontpopten als de toekomstige heren van Culemborg en Vianen. Waren zij hier ontginners geweest? Met wie waren zij verwant? En hoe ontwikkelde zich hun macht.

Er waren vragen die onbeantwoord bleven. Ook na de studiedag is er hard gewerkt om vragen beantwoord te krijgen. Ten dele lukte dat, ten dele niet. Het duurde nog, een aantal inleiders was al klaar, een aantal had nog speurwerk te verrichten. Ons bestuurslid A.J. Blommers maakte daarom tussentijds de balans op. Dat was op het stadhuis, op 1 september 1994. Zo bleven de leden van 'Voet' toch op de hoogte.

Er zou een boek komen! Het wordt een mooi boek, dat is zeker. Er wordt nog hard aan gewerkt. De 'studie', want dat is het, zal dit jaar na de zomer verschijnen. De opzet is breder geworden. Culemborg is geen eiland op zich; er waren vele bezittingen en banden, ook buiten onze huidige gemeentegrenzen. Vooral aan de heren van Buren is aandacht geschonken. Zij hadden veel bezittingen in Beusichem, werden er ook heren van. Hun gebied strekte zich vandaar uit tot Erichem, van Buren tot Buurmalsen en Tricht.

Het boek komt er. Het is tijd de opgestoken kennis weer wat op te poetsen. In dit nummer van de 'Voet'-noten vindt u daarom alsnog een verslag van de studiedag, van de hand van onze voorzitter. Het werd al vlot erna geschreven, het is echter blijven liggen. De tussenliggende 'Voet'-noten waren alle themanummers. Er was geen plaats. Nu komt het echter nog goed van pas. In dit nummer vindt u verderop tevens de 'tussenbalans'. Mogen ze beide u vol verwachting doen uitzien naar 'het boek'. (red.)

WETENSCHAPPELIJK

Bij de voorbereidingen was de aanduiding nog 'het symposium', maar toen de uitnodigingen de deur uit konden, stond er goed-Nederlands 'een studiedag naar de wortels van Culemborg'. Na de verrassend goed geslaagde culturele middag van 10 juli over 'Het Eigene van Culemborg, 1318-1993' leek het toch een waagstuk om opnieuw bij nagenoeg dezelfde mensen aan te kloppen voor 'Rond de Culenburg'. En dan nog niet eens voor een enkele middag maar voor een complete dag. Zou de vijver tegen het eind van het

herdenkingsjaar niet nagenoeg zijn leeggevestigd? En wat waagde een plaatselijk, historisch gericht genootschap met zo'n wetenschappelijke activiteit? Want *wetenschappelijk* moest het worden: daar waren vorige vieringen van het stadsrecht nooit zo aan toegekomen terwijl er juist de laatste decennia veel gestudeerd is in de vroege historie van stad en streek. Aan deskundige inleiders geen gebrek, maar zouden ze voor een lege Fransche School komen te staan?

De organisator(en) - onder wie in het begin ook nog Cees Heij met veel vreugde meedeed - hielden vertrouwen in hun initiatief, en ze werden beloond. Op zaterdag 27 november was de zaal steeds goed vol, bleef de aandacht gespannen, was de discussie levendig en de onderlinge uitwisseling van kennis op alle niveaus intensief. De Kuilenburgers - om met deze benaming degenen aan te duiden die met de naaste omgeving echt vertrouwd zijn - moesten soms bezoekers van elders iets uitleggen over de ligging van een weiland, waterloop of weg, maar die anderen konden op hun beurt informeren over middeleeuwse familierelaties, over allerlei vestigingen in het rivierengebied, over verkavelingsmethoden en vermogensbeheer. Kortom, heel de voorgeschiedenis van stad en streek zo tussen 1200 en 1300 kwam aan de orde en kreeg kleur.

PROJECTONTWIKKELING

Voets erelid Mr. Beltjes uit Arnhem, die nu bijna zestig jaar geleden zijn eerste lezingen over Kuilenburg hield, ging wandelend langs de oudste paden en waterlopen. Waarom die zo en niet anders lagen, kon de heer Mulder van de Wageningse bodemkarteerders uitleggen: de Lek is eigenlijk een 'jonge' rivier, en de stroom noordelijk langs de stad ging anders functioneren toen eerst de Kromme Rijn bij Wijk en later de Hollandse IJssel bij Klaphek waren afgedamd. Op de zuidelijke gronden wees dr. Van Bavel, die zich speciaal verdiept heeft in het goederenbezit van de abdij Mariënweerd bij Beesd, een bezit dat zich uitstreckte tot vlak voor de Lanxmeerse poort, alias de huidige Binnenpoort.

Tijdens de pauzes konden de deelnemers ook kennis nemen van kaarten uit vroeger en later tijd. Voor de grote middagpauze en het noenmaal gingen ze naar het Elisabeth Weeshuis, waar de 'vrienden' en vooral nijvere vriendinnen de stroom opvingen. Welvoldaan trotseerde het gezelschap vervolgens buiten in de kou enige schikkingen teneinde op de gala-kleurenfoto te komen die ook voor krantelezers dit gebeuren vast moest houden.

In de eerste middaglezing zette de heer Blommers de naamgevers van de stad, het geslacht Van Bosinchem, in een duidelijke en verantwoorde

samenhang. Zij hadden verstand van wat tegenwoordig projectontwikkeling heet, en wisten ook hun familierelaties uitstekend te benutten. Hun functie in het Utrechtse bij de bisschop, hun behendig wisselen tussen Holland en Gelre deed hun scheppingen Culemborg en Vianen tot bloei komen. Mevrouw dr. Palmboom belichtte de functie van de hof te Beusichem, waarover de kanunniken van de Utrechtse Janskerk zeggenschap hadden: weer ging het over de ontginning van gebieden die vlak tegen de latere stad Culemborg aanliggen. De afsluitende lezing van de heer Kort liet de hoorders merken hoe goed die stedestichting van 1318 is geslaagd. Hij illustreerde dat door de omvang van de verschillende leenkamers in deze rivierstreek te vergelijken. Wie als leenheer over veel strijdbare manschappen kon beschikken, telde immers in Utrecht, Arnhem of 's-Gravenhage zeker mee. Maar opnieuw: zonder goed zakelijk inzicht van de Van Bosinchems zou het niet gelukt zijn. Daarvoor zijn er immers ook voorbeelden van mislukte stichtingen of nooit goed volgroeide stadjes.

ER-OP-UIT

De namen van al die Huberts van Bosinchem gingen leven, de verschillen in de verkaveling kregen betekenis, het waarom van een bepaalde wegligging of waterloop werd duidelijk. Als straks de lezingen zijn gebundeld en uitgegeven, - wat dankzij zeer gewaardeerde hulp financieel mogelijk is gemaakt - kan deze studiedag nog meer effect hebben. De situatie 'over' de Lek, aan gene zijde van Diefdijk of Aalsdijk of langs de Linge verschilt immers niet zoveel van de Culemborgse. Bedoeld was ook een bijdrage te leveren aan de streekhistorie en liefst een blijvende. Voet mag de inleiders zeker erkentelijk zijn dat zij zoveel hebben weten over te dragen. Menig deelnemer nam zich voor er straks op uit te trekken om iets ter plaatse te gaan bekijken. Wie dat doet, is in goed gezelschap. In het nieuwe boek van Anton van der Lem, 'Johan Huizinga, Leven en werk in beelden en documenten', geeft hij een citaat van deze grote Leidse historicus (blz. 66) dat aldus luidt: *"Het is een mooi werk, dat opsporen van oude dijken en waterlopen. Reeds het aandachtig zwerfen over een hedendaagsche stafkaart geeft dikwijls de verrassendste aanwijzingen. En als oude en nieuwe documenten in den steek laten, kan men de fiets bestijgen en aan den bodem zelf het antwoord vragen."* Dat schreef Huizinga in 1917 terwijl hij volop bezig was met zijn meesterwerk *'Herfsttij der Middeleeuwen'*. Maar hij eerde ook het kleine. En dan hoeft Voet zich daar ook niet voor te schamen.

ROND DE CULENBURG - EEN TUSSENBALANS

BERT BLOMMERS

Tekst van de lezing, uitgesproken op 1 september 1994 door drs. A.J. Blommers voor het genootschap A.W.K. Voet van Oudheusden.

Dames en heren,

Wie iets van Culemborgs geschiedenis wil leren, moet met vakantie gaan. Dat klinkt misschien gek, maar toch is dat zo.

Wij, Astrid en ik, zijn dit jaar naar Saarburg geweest, met mijn neef en nicht en een soms wel veel aandacht vragend neefje. We hadden een huisje op een vakantiepark.

Even had het er naar uitgezien dat we naar het Odenwald zouden gaan. Daar ligt, ten noord-oosten van Heidelberg, het plaatsje *Erbach*, midden in het voormalige graafschap van gelijke naam.

GRAVIN VAN ERBACH

Nou, u beseft het: dat zag ik wel zitten! Want, ook dat weet u: er zijn heel wat plaatsjes in het buitenland die *iets* met Culemborg te maken hebben.

Hoogstraten bijvoorbeeld, in België; maar ook diverse plaatsjes in Duitsland. Wie twee jaar geleden mee is geweest, naar Waldeck, weet het: drie zeventiende eeuwse graven van Waldeck waren ook graven van Culemborg, en in Bad Wildungen, wat meer zuidelijk, vinden we dan ook een '*Gräfin Cuylenburg*'. Zij was de weduwe van de jong gestorven graaf van Culemborg Hendrik Wolraad.

En met het iets noordelijker gelegen Korbach, Arolsen, Rhoden, Mengerlinghausen en de Eisenberg verbindt ons die vanwege zijn verdiensten in de internationale politiek, ook '*Vorst*' van Waldeck geworden graaf van Culemborg, Georg Friedrich, wiens 300ste sterfdag juist in 1992 werd herdacht.

Het was zijn dochter, Louisa Anna, door huwelijk gravin van Erbach, die Culemborg van 1694 tot haar dood bestuurde. En dat gebeurde grotendeels op afstand, want Louisa Anna was in 1699 met haar hofhouding naar Erbach vertrokken. Zij overleed er in 1714 aan een '*droevig neusgezwel*' en is in de kerk van het nabijgelegen Michielstadt begraven.

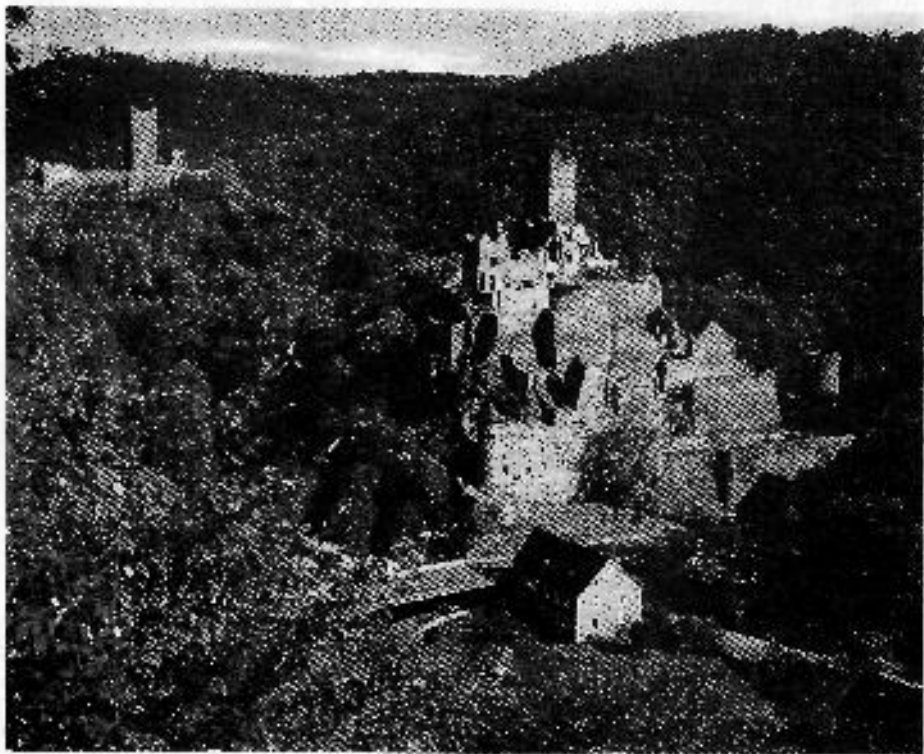
Nou, dat Erbach..., dat ging mooi niet door!

Het neefje moest een eigen kamertje hebben, dicht bij die van zijn vader en

moeder, en liever geen kamertje boven! En helaas, in de huisjes van het park was dat nu juist niet anders!

MANDERSCHEID

Om een lang verhaal kort te maken, we gingen dus naar Saarburg, naar het land van Saar en Moesel. Niets Culemborgs te vinden, denk je. Nou, ik kan u zeggen: ik heb er toch leuke dingen gevonden.

De boven- en benedenburcht te Manderscheid in de Eifel.

Want niet alleen is het leuk in Echternach op het feit gedrukt te worden dat Willibrord er in 739 is overleden; in een gebied te zijn waar Trier in de Romeinse tijd al een stad was van 80.000 inwoners en de Romeinen nog zoveel te zien hebben achtergelaten. En waar daarnaast ook Karel de Grote duidelijk zijn sporen heeft getrokken.

Leuk is het echter vooral wanneer je - in den vreemde - toch onverwachts weer eens op Culemborgse geschiedenis wordt gedrukt. In de omgeving van

Bitburg namelijk stuitten we op *Manderscheid*, in de Eifel.

Nou dat klonk me wel bekend. Onze graaf Floris I van Pallandt was tweemaal getrouwd, en beide keren met een Manderscheid. In Manderscheid staan twee burchten, een beneden- en een bovenburcht. Een mooi gezicht. Ik kon er een catalogus kopen van een tentoonstelling die in 1990 was georganiseerd: *Die Manderscheider. Ein Eifeler Adelsfamilie*.¹ Ook de plaatsen Schleiden, Gerolstein en Blankenheim, in de noordelijke Eifel, zijn met deze familie verbonden.

Stond er wat in over Floris, zijn beide echtgenoten, en misschien Culemborg? Weinig helaas. En wat er staat, is niet helemaal lovend.

Culemborgers waren destijds kennelijk *onruststokers*! En wel om het geloof. Er staat te lezen: "*Niederländische Freibeuter tauchten immer wieder in der Eifel auf und versuchten der katholische Partei zu schaden*". Gewezen wordt op de banden met Culemborg door het huwelijk van Floris van Pallandt en Philippa Sidonia van Manderscheidt-Gerolstein, en Floris' ijveren voor de Reformatie.

Rond 1600 krijgt de graaf van Manderscheid-Gerolstein dan ook het verwijt dat hij met rondtrekkende Hollandse benden heulde. En ook al ontkende hij dat, er was bekend dat deze benden zich 's nachts in Gerolstein hadden opgehouden. Op de terugreis zijn we ook maar eens in Gerolstein en Blankenheim wezen kijken.

BEUSICHEM-NAAM

Hé, meneer Blommers, je zou het toch hebben over '*Rond de Culemborg*'?! Inderdaad, maar ik kon het toch niet nalaten het voorgaande te zeggen, want in mijn vakantie heb ik ook twee aardige dingen opgemerkt die te maken hebben met Culemborg in de 13e eeuw.

Dat begon al met *Hubertus*. In Saarburg was een '*Hubertusstrasse*', en in meer plaatsen kwam die voor. In de crypte van de kathedraal van Luxemburg troffen we naast een beeld van Willibrord ook prominent het beeld van de heilige Hubertus aan. Een Luxemburgse heilige kennelijk, want in Belgisch Luxemburg vinden we ook de stad St.Hubert naar hem vernoemd.² Dat gaf te denken. In Noord-Brabant bij Mill ligt namelijk ook een plaatsje St.Hubert. En juist in Mill lagen veel bezittingen van de heren van Cuijk! En: Hubert is een echte Beusichem-naam!

De eerste Hubert van Beusichem is ons bekend uit 1191, hij behoort dan - hoewel de Beusichems later vooral worden genoemd als ministerialen van de bisschop van Utrecht - tot het gevolg van de heer van Cuijk. *Komen de van Beusichems dan eigenlijk wel uit Beusichem?*

Ik beantwoord dat nu met een voorzichtig '*NEE*'. Want: zekerheid is er natuurlijk geenszins. Het is evenwel te verdedigen dat ze eerst als dienstlieden van de heer van Cuijk naar deze streek zijn gekomen, wellicht

uit de omgeving van Cuijk. Het opduiken van de naam Hubertus is dààr te verklaren. Coldewey immers suggereert een huwelijk tussen Herman van Cuijk en een dochter van een graaf Albert van Chiny.³ En Chiny ligt in Belgisch Luxemburg, het gebied waar de heilige Hubertus zo vereerd wordt. En die Herman van Cuijk leefde nu juist tot ca. 1168, dus tot kort voordat onze eerste Hubertus van Beusichem in de bronnen opduikt. Zó, dat is alvast iets nieuws, denk ik.

En dan nu dat andere 'aardige ding'.

Op de laatste dag voor de terugreis bezochten we 'Vianen'. Hè, zegt u. Je zat toch in Luxemburg? Ja, en toch: wij bezochten Vianen!

Eigenlijk, waren we in Vianden. En hoe 'hollands' dat plaatsje soms ook lijkt, dat ligt toch echt in Luxemburg.

Maar de 'Lützeburger' zegt er 'Veianen' en dat stond ook onder het officiële 'Vianden' op het plaatsnaambordje. Dus: ver weg en toch dicht bij huis, ook bij ons thema van vanavond.

Want: uit publikaties wist ik dat al wel: Vianen is afgeleid van Vianden, om precies te zijn van Hendrik van Vianden, bisschop van Utrecht van 1250 tot 1267.⁴ Het is in zijn regeringstijd dat Zweder, een broer van de Hubert van Beusichem die in Culemborg zijn kasteel bouwde, hetzelfde in Vianen gedaan moet hebben. Maar als je dan weet, dat in het Luxemburgse dialect, het 'Lützeburgs', Vianden 'Veianen' is, dan klinkt het ineens ook veel logischer om je voor te stellen dat dat in de dertiende eeuw ook zo uitgesproken moet zijn, en dat Vianen nu dus 'Vianen' heet en niet 'Vianden'.

DE BALANS

Dan nu naar het thema: een tussen-balans. Ik doe dat in vier thema's: *Beusichem, Kaets, de Beusichems en Marquard Culen.*

BEUSICHEM

Zijn de 'van Beusichems' heren van Beusichem geweest? De naam lijkt in die richting te wijzen. Ook het rijke goederenbezit van de van Beusichems aldaar, wijst erop dat ze in Beusichem hun belangen hadden. Waren ze dan oorspronkelijk 'meier' van de hof te Beusichem geweest?

Dat lijkt er niet op, want het is bij een eerste vermelding een Van der Weijde die het bijbehorende tijnsgerecht voorzit. En...: de van Beusichems nemen de hof pas in 1273 van het kapittel van St. Jan in pacht. Eerder lijken ze er niets mee te maken te hebben gehad.

In Beusichem hebben zeker drie tijnshoven bestaan, een van het kapittel van St. Jan, een van de heer van Buren en een van de abdij Mariënweerd. Van Bavel heeft aangetoond dat het bezit van kapittel en abdij oorspronkelijk van

de familie van Cuijk is geweest. Dat van de Burens ook ? Ik kom hier nog op terug.

Er blijken dus vier partijen te zijn geweest die grote bezittingen hebben gehad in Beusichem. Deze lagen flink door elkaar. Dat wijst op erfdelingen. Al vroeg tijdens de voorbereidingen voor de studiedag is door de inleiders geconcludeerd dat juist een '*cartografische bezitsreconstructie*', dus een reconstructie van de bezit met ligging op de kaart, hier iets op kan leveren. Alleen dan namelijk kun je zien welk bezit waarvandaan is gekomen, en wat de oorspronkelijke bezitsverhoudingen zijn geweest.

Feit is echter ook dat de van Beusichems hun goederen al in de 13e eeuw snel hebben uitgebreid. *En wat was dan hun eerste bezit ?!* Een redelijk compleet overzicht van hun bezit is pas tegen 1390 op te maken.

Pas na een bezitsreconstructie, zoals boven genoemd, valt er ook werkelijk iets te zeggen over waar precies de hof van het kapittel van St. Jan heeft gelegen. Mogelijk is dat bij de kerk geweest, op een van de twee percelen die de naam '*Stigtenbleij*' hebben gedragen.

CATS EN KAETS

Voordat ik verder poog antwoord te geven op de vraag of de van Beusichems heren van Beusichem zijn geweest, moet ik eerst de familie van Kaets behandelen. Over hun afkomst bestond nogal verwarring.

Dat kwam voort uit het volgende: een uit Zeeland afkomstige Nicolaas van Cats was in de jaren 1260 tot midden jaren 1280 een vertrouweling van graaf Floris V van Holland. Hij werd heer van Schoonhoven en Gouda.

In het begin van de 14e eeuw vinden we *in onze streken* (!) echter ook een Gijsbrecht van Cats, die trouwt met een zuster van heer Jan van Culemborg. Voor dit huwelijk was dispensatie nodig, omdat de families al te na verwant waren. Het huwelijk was verder bedoeld als verzoening. Er waren ruzies geweest, waarbij Gijsbrechts vader was omgekomen. Daarnaast blijkt in 1288 een Alard van Beusichem, oudoom van Jan, voogd over kinderen van ene Hubertus van Cats.

En om de verwarring nog groter te maken: Jan van Beusichem - die van het stadsrecht - was getrouwd met Peronele van Abcoude, die weer een dochter was van: Gijsbrecht van Abcoude uit diens huwelijk met een dochter van de eerder genoemde, Zeeuwse Nicolaas van Cats. Ook voor het huwelijk van Jan en Peronele was, *wegens verwantschap* (!), dispensatie nodig geweest. Een Claas van Cats, tenslotte, was in 1317 samen met de genoemde Jan van Beusichem voogd over Gijsbrecht Utengoije, een zoontje van Jans zuster Margriet.

Coldewey heeft betoogd dat Gijsbrecht van Cats een zoon was uit de echt van Nicolaas van Cats met een dochter van Gijsbrecht van Amstel. Hij zou dan naar zijn grootvader genoemd zijn.⁵ Dit lijkt niet te kloppen!

Op 31 januari 1994 ontvingen onze bestuursleden Bert Blommers en Otto De Jong uit handen van de heer P.J. Westland, directeur van de VSB Bank te Culemborg, een cheque van f 2500,- voor de uitgave van het boek "Rond de Culemborg".

Van Lennep heeft licht geschapen in deze verwarrende brij van Catsen en Kaetsen, die dus *beiden* (!) verwantschapsbanden hadden met de Beusichems. Hij heeft twee families onderkend: een Zeeuwse familie van Cats, die bestaat uit drie Nicolaasen. De eerste Nicolaas was de vertrouweling van Floris V; de tweede, ook heer van Schoonhoven, verloor zijn bezit rond 1300 toen hij zich tegen de graaf van Holland keerde; en de derde moet dan de Nicolaas zijn die in 1317 medevoogd is over het kind Utengoije.

De Catsen, of liever gezegd Kaetsen die rondom Culemborg optraden, zijn daarentegen eigenlijk Burens geweest, gesproten - evenals de Van der Weijdes - uit een huwelijk tussen Alard van Buren (II) en een zuster van Steven van Beusichem. Beide echtgenoten worden in een oorkonde uit 1248 genoemd. Zij zijn dan reeds overleden. Deze Kaetsen hadden de hofstede Kaetshage en deelden met de van Beusichems bezittingen op Paveien en Rietveld.

BEUSICHEM

Ik kan nu terugkeren naar Beusichem. Kort, een van de inleiders op de studiedag, heeft namelijk waarschijnlijk gemaakt dat er een tweede hof van de heren van Cuijk is geweest, naast die te Beusichem die rond 1100 aan het kapittel van St. Jan was verkocht. Dit zou dan de hof te Kaetshage zijn geweest, die nadien in bezit blijkt van de Buren-tak die zich van Kaets noemt. Het verband van deze mededeling zal u dadelijk duidelijk worden.

Over het moment dat de heerlijkheid Beusichem in bezit is gekomen van de heren van Buren doen drie verhalen de ronde.

Een daarvan is dat van de erfdochter van Beusichem die met een Van Buren trouwde, dat we bij Voet aantreffen.⁶

Volgens Beelaerts echter kwam de heerlijkheid door huwelijk van Elisabeth van Beusichem en Gijsbrecht van Kaets aan hun erfdochter, die het tenslotte door een huwelijk met Alard van Buren (IV) in het midden van de veertiende eeuw aan de heren van Buren bracht.⁷

Maris heeft op grond van vermeldingen echter betoogd dat de heer van Buren al in 1293 heer van Beusichem was.⁸ Feit is echter dat Gijsbrecht van Kaets zich nog rond 1330 heer van Beusichem noemt. Dat lijkt in tegenspraak!

Van Lennep heeft hier een oplossing aangevoerd: uit de door Maris aangehaalde akte blijkt alleen dat de heer van Buren een stukje jurisdictie heeft nabij de hofstede Terweijde. Hij was daarmee slechts heer *in* Beusichem, i.p.v. heer *van* Beusichem. Kortom, er waren dus twee heren met heerlijke rechten.

Dit is plausibel, want zowel Kaets als Buren zijn van dezelfde stam. Kennelijk is er al vroeg een boedeldeling geweest, waardoor beide takken in het bezit zijn gekomen van door elkaar liggende goederen onder Beusichem en Buren.

Ik ga hier nu een vermetele opmerking plaatsen: Ik denk namelijk dat *de Beusichems nooit heren van Beusichem zijn geweest!*

Coldewey heeft tijdens de studiedag gesuggereerd dat onze Hubertus van Beusichem getrouwd is geweest met een dochter van de heer van Cuijk. Hij baseert dat op bezittingen te Mill, Cuijks gebied dus, van Alard (II) van Buren. Deze Alard zou dit dan hebben gekregen door zijn huwelijk met een dochter van genoemde (eerste) Hubertus. Alard noemt de heer van Cuijk in 1227 ook neef.

Veel plausibeler dan aan een familieband via de Beusichems te denken, vindt ik het echter te denken aan een *directe* familierelatie tussen de Cuijks en de Burens. Dit past in mijn verhaal en wordt bovendien nog eens onderstreept door een voorval uit de twaalfde eeuw.

In die tijd namelijk pretendeerde Iwijn van Gokesforde rechten op de hof te Beusichem, een van oorsprong Cuijks bezit. Zijn vrouw was mogelijk een Cuijk, hijzelf familie van de graaf van Nijmegen.

Nu blijkt evenwel dat rond 1190, dus in de tijd dat ook de eerste Burens vermeld worden, een *Alard buggraaf van Nijmegen* te zijn.⁹ Dat is opmerkelijk want Alard is een echte Buren-naam. Er zijn dan familiebanden tussen de Cuijks en de Burens te veronderstellen. Beide families behoorden tot de nobiles, de edelen; de Beusichems waren daarentegen slechts dienstlieden.

Leggen we nu de stukjes in elkaar, dan zet ik hier de volgende *hypothese* neer: De bezittingen in Beusichem, zowel die van het kapittel van St. Jan, als die van de abdij Mariënweerd en die van de Burens komen van de familie van Cuijk.

Van deze familie is dan tevens het bezit door de Kaetsen van de hofstede Kaetshage afkomstig, alsook de heerlijke macht in Beusichem, die nadien verdeeld blijkt tussen de hoofdstam Buren en de zijtak Kaets.

Dit zou impliceren dat de Beusichems nooit heer van Beusichem zijn geweest!

BEUSICHEMS

Nu dan nog *iets* over die Beusichems zelf. Geopperd is door Kort dat zij veel van hun bezittingen en de rechtsmacht te Culemborg hebben ontleend aan het schenkambt. De Beusichems waren sinds ca. 1220 immers schenker van de bisschop van Utrecht. Dit ambt was een leen van de heren van Cuijk. Wat erbij hoorde aan bezittingen en rechten, is echter nooit omschreven.

Kort heeft tevens geopperd dat de Beusichems relatieve laat-komers zijn geweest. Zij zouden dan niet bij de ontginningen betrokken zijn geweest, die hier in het begin van de twaalfde eeuw hebben plaats gevonden.

Van Bavel veronderstelt dat dit juist wél het geval is geweest. De Beusichems zouden daarbij dan als bisschoppelijke ministerialen zijn ingeschakeld, en daaraan hun latere bezittingen en macht hebben ontleend.

Ikzelf neig, gezien het voorgaande, ertoe de mening van Kort te onderschrijven. Ik sluit daarmee dan aan bij het begin van mijn verhaal, waarin Hubert van Beusichem in 1191 genoemd wordt als lid van het gevolg, de 'familia', van de heer van Cuijk.

De Beusichems zouden dan uit het Cuijkse afkomstig kunnen zijn. Een huwelijk met een dochter van de heer van Cuijk, zoals door Coldewey geopperd, is in dat geval niet ondenkbeeldig, zij het dan niet op de door hem aangehaalde gronden. Veeleer spreekt daarvoor juist de verwerving van het schenkambt van de Cuijks, een belangrijk ambt waaraan zoveel bezittingen en rechten waren opgehangen.

Veel van onze belangstelling voor Culemborgs dertiende eeuw is gewekt door de prikkelende hypothese van Cees Heij dat Culemborg zijn naam ontleent aan de burcht van een roofridder Marquard Culen die in een oorkonde van 1247 wordt genoemd.¹⁰

Cees heeft, ook al kon hij niet bewijzen dat Culen in onze streek opereerde, een logisch verhaal opgebouwd. De Beusichems als bisschoppelijke ministerialen zouden toen Culen het te bond maakte, hem namens de bisschop hebben afgestraft en zijn bezittingen hebben verworven.

Zich basierend op het kroniekverhaal rond de 'Hoolcuijl' - daar, aan de Achterweg, zou bij een ruzie tussen vier 'heren' in 1251 de dijk zijn doorgestoken; we vinden het verhaal bij Voet -, heeft hij betoogd dat de Beusichems van de genoemde ruzie tussen de heren van Parijs, Paveien, Lanxmeer en Redichem hebben weten te profiteren doordat zij, als slachtoffers van de waterschade, daarna als vergoeding de heerlijkheden van hun ruziënde naburen verwierven.

Het was een insteek naar de studiedag van vorig jaar november dat - als er iets van dit verhaal waar was - daarvan dan ook iets mocht blijken. Dit is niet het geval geweest. Want:

- Een Culen is hier niet aangetroffen
- Het feit dat in de oorkonde van 1247 als schout Gijsbrecht van Amstel werd genoemd, maakt het aannemelijk dat Culens roofovervallen zich juist in diens ambtsgebied hebben afgespeeld. Gijsbrecht was schout van Amstel, evenals bijv. Herman van Woerden dat van Woerden was.
- Heren van Parijs en Goilberdingen waren in deze tijd, en ook nog nadien, de Utengoijes; heren van Lanxmeer de Kaetsen, terwijl op Redichem en Paveien de Beusichems zelf al rechten hadden.
- Aansluitend hierop heeft Kort nog opgemerkt dat de latere familie van Parijs van Zuijdoort niets te maken heeft met de in de kroniek genoemde heren van Parijs. Ook dit ontzenuwt het verhaal van de 'Hoolcuijl' zoals Voet ons dat geeft.

Een andere verklaring voor de naam 'de Culenburg' is door dezelfde Kort wel aangereikt. Volgens hem komt de naam van: de kuilvisserij in de Lek, in de beleningsakte genoemd als 'de Cule'.

Jan van Beusichem zou deze visserij die zijn eigendom was, rond 1305 hebben opgedragen aan de heren van Voorne, burggraven van Zeeland, van wie hij haar nadien in leen blijkt te houden.

Ik dank u voor uw aandacht.

Noten:

- ¹ *Die Manderscheider. Een Eifeler Adelsfamilie. Herrschaft, Wirtschaft, Kultur.* Tentoonstellingscatalogus. Keulen, 1990.
- ² Hubertus (665-727) is een volksheilige die sinds de tiende eeuw vereerd wordt als patroon van de jagers. Hij was een leerling van Lambertus, bisschop van Tongeren-Maastricht, die hij opvolgde. Hubertus verplaatste de bisschopszetel naar Luik; hij zou vooral in Zuid-Brabant en de Ardennen gepredikt hebben.
- ³ J.A. Coldewey, *De heren van Kuyc (1096-1400)*. Tilburg 1981, p. 30.
- ⁴ F. Kettner, 'De elect Jan van Nassau en zijn tijd', in: *Stichtse Studiën*. Utrecht, 1974.
- ⁵ Coldewey, p. 112.
- ⁶ A.W.K. Voet van Oudheusden, *Historische Beschryvinge van Culemborg*. Utrecht 1753, p. 11.
- ⁷ W.A. Beelaerts van Blokland, 'De vereniging van Beusichem met Buren', in: *Bijdragen en Mededelingen vereniging 'Gelre'*, XX (1917), p. 103-105.
- ⁸ A.J. Maris, 'De vereniging van Beusichem met Buren', in: *Bijdragen en mededelingen vereniging 'Gelre'*, L (1950), p. 54-56.
- ⁹ A.J. Maris, E. Peters en M. Dongelmans, 'Lijst van burggraven en richters, 1165-1795', bijlage in: P. Leupen en B. Thisen, *Bronnenboek van Nijmegen (eerste eeuw na Chr. - 1247)*.
- ¹⁰ Cees Heij, 'Een internationaal incident in de dertiende eeuw' en 'Een internationaal incident in de dertiende eeuw (2)', in: *Culemborgse "Voet"-noten* nr. 5/6, pp. 6-9 en nr. 7, pp 4-13.